

Archeologisch bureauonderzoek

**Plangebied Oostelijke Binnenstad
Stadsdeel Centrum**

BO 09-081 Amsterdam 2009

Inhoud

Samenvatting	5
Inleiding	6
1 Administratieve gegevens plangebied	7
1.1 Administratieve gegevens	7
2 Wet- en regelgeving	8
2.1 Algemeen	8
2.2 Nationale regelgeving	8
2.3 Provincie Noord-Holland	9
2.4 Gemeente Amsterdam	9
2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie	11
2.6 Situatie bestemmingsplangebied Oostelijke Binnenstad	13
3 Bodemkunde en historie	14
3.1 Algemeen	14
3.2 Historisch-topografische inventarisatie	15
3.2.1 Sint Anthoniesdijk	17
3.2.2 Hoogte- en Laagte Kadijk	17
3.2.3 Stadswal	18
3.2.4 Sint Anthonieskerkhof	22
3.2.5 Woonhuizen	22
3.2.6 Zorginstellingen	23
3.2.7 Roeterseiland	25
3.2.8 Industrie tussen Amstel en Roetersburgwal	25
3.2.9 Plantage	26
3.3 Archeologische inventarisatie	33
3.3.1 Metrolijn-Oost	33
3.3.2 Stadsmuur	34
3.3.3 Plantage	35
3.3.4 Sint Anthonieskerkhof (ANK)	35
3.3.5 Waterkelders en ophogingslagen	36

4	Archeologische verwachtingskaart	37
5	Archeologische beleidskaart	42
	Conclusie	44
	Bronnen	45

Samenvatting

Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) heeft in opdracht van Stadsdeel Centrum een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd voor het bestemmingsplangebied Oostelijke Binnenstad. Dit is bedoeld om het cultuurhistorische verleden van het plangebied in kaart te brengen en daarmee een beeld te krijgen van de archeologische sporen die in de bodem aanwezig kunnen zijn.

De historisch topografische kartering heeft geresulteerd in een overzicht van archeologische informatie over de ontwikkeling van de Oostelijke Binnenstad. Van dit ruimtelijke en landschappelijke beeld is een archeologische verwachting opgesteld die omgezet is naar een beleidskaart. De kaart biedt een specificatie van de beleidsregels en maatregelen voor de vereiste archeologische monumentenzorg.

De beleidskaart maakt onderscheid in 5 soorten beleidszones: twee zones met een hoge verwachting, twee zones met lage verwachting en een zone met (sub)recente bodemverstoring zonder archeologische verwachting. Elke zone kent een specifieke normering om vast te stellen of en in welke mate eventueel archeologisch veldonderzoek nodig is in de bouwplanontwikkeling. Een specificatie van deze beleidsregels per zone is te vinden op de beleidskaart (p 28).

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht, wat inhoudt dat ook in geval geen archeologisch vooronderzoek vereist is en er toch archeologische overblijfselen ouder dan 50 jaar bij bouwwerkzaamheden aangetroffen worden, deze bij BMA aangemeld dienen te worden. In gezamenlijk overleg met de opdrachtgever kunnen dan maatregelen worden genomen tot documentatie en berging van de vondsten.

Inleiding

Het archeologisch bureauonderzoek van Bureau Monumenten en Archeologie (BMA) betreft een inventarisatie van archeologische c.q. cultuurhistorische waarden binnen het plangebied Oostelijke Binnenstad, stadsdeel Centrum. Uitgaande van deze waardestellende inventarisatie wordt het beleid vastgesteld voor het behoud en/of documentatie van eventuele archeologische overblijfselen in verband met toekomstige bouwplannen.

Het archeologisch bureauonderzoek vindt plaats in het kader van de actualisering van het bestemmingsplan Oostelijke Binnenstad. De voorliggende waardestelling is gebaseerd op een historisch topografische inventarisatie van kaartmateriaal, publicaties en archiefbronnen, in samenhang met archeologische informatie over vergelijkbare locaties in de directe omgeving.

In het bureauonderzoek komen het nationale, provinciale en gemeentelijke archeologiebeleid (hoofdstuk 2), de historische en archeologische achtergronden (hoofdstuk 3) en de archeologische verwachting van de plangebieden (hoofdstuk 4) aan de orde, gekoppeld aan een beleidskaart (hoofdstuk 5) waarmee wordt gespecificeerd of en in welke mate archeologische maatregelen binnen (toekomstige) planontwikkeling vereist zijn.

1 Administratieve gegevens plangebied

Het plangebied Oostelijke Binnenstad wordt begrensd door de Nieuwe Herengracht in het noordwesten, de Nieuwe Vaart en Zeeburgerstraat in het noordoosten, de Singelgracht in het zuiden en de Amstel in het westen.

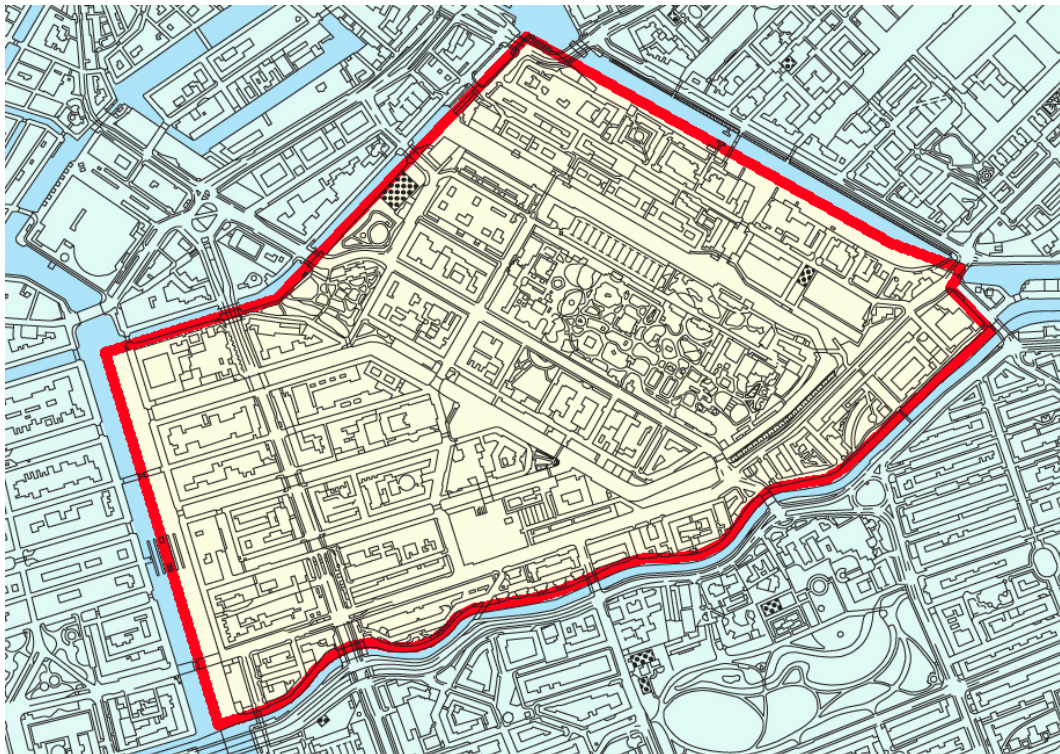
1.1 Administratieve gegevens

Opdrachtgever Stadsdeel Centrum
Contactpersoon Mw. I. Klarenbeek
Adres Postbus 202
Postcode / plaats 1000 AE Amsterdam

Plangebied

Provincie	Noord-Holland	Gemeente	Amsterdam
Plaats	Amsterdam	Kaartblad	25G
ARCHIS meldingsnr.	37902	Kadastrale Sectie	ASD-O
X-coördinaat N	122.702	Y-coördinaat N	487.137
X-coördinaat O	123.617	Y-coördinaat O	486.567
X-coördinaat Z	121.132	Y-coördinaat Z	485.811
X-coördinaat W	121.908	Y-coördinaat W	486.540

Locatie

1 Plangebied Oostelijke Binnenstad (rood)

2 Wet- en regelgeving

2.1 Algemeen

Het archeologische erfgoed bestaat uit voorwerpen en structuren die in de bodem bewaard zijn. Ook landschappelijke of infrastructurele elementen kunnen een archeologische waarde hebben. Deze materiële overblijfselen vormen een onderdeel van onze leefomgeving waarvan het behoud in de bodem of documentatie op maat gesneden maatregelen vergen. Het archeologische bodemarchief levert een bijdrage aan de cultuurhistorie van onze stad en maakt de beleving van het verleden bovendien tastbaar.

Vanwege de ruimtelijke aard van archeologische sporen en vondsten in de bodem heeft het archeologische beleid raakvlakken met dat van de ruimtelijke ordening. Door de wijziging van de Monumentenwet 1988 met ingang van 1 september 2007 is de zorg voor het archeologisch erfgoed geïntegreerd in ruimtelijke ordeningsprocessen. Een essentieel uitgangspunt van de nieuwe wet is dat het erfgoed in de bodem beter wordt beschermd. Dit betekent dat in ruimtelijke ontwikkelingen vroegtijdig rekening wordt gehouden met archeologisch erfgoed. Als behoud in de bodem geen optie is, dan is, voorafgaand aan de bodemverstoring, onderzoek nodig om archeologische overblijfselen te documenteren en de informatie en vondsten te behouden. In de dichtbebouwde stedelijke omgeving is in de praktijk doorgaans sprake van deze laatste optie.

2.2 Nationale regelgeving

Aan het einde van de jaren tachtig groeide het besef dat archeologische vindplaatsen in Europa ernstig werden aangetast door grootschalige infrastructurele werken, de toename van bouwlocaties en de intensivering van de landbouw. Om het archeologische erfgoed beter te beschermen hebben de Europese ministers van Cultuur in 1992 het Verdrag van Valletta opgesteld (ook bekend als het Verdrag van Malta).

Een essentieel uitgangspunt van dit verdrag is dat behoud van archeologisch erfgoed in de bodem (in situ) in iedere fase van planontwikkeling dient te worden meegewogen. Als behoud in de bodem (bv door middel van technische maatregelen en/of planaanpassing) geen optie is, dient het bouwplan te voorzien in maatregelen om archeologische overblijfselen op een juiste wijze (volgens de wettelijk verplichte Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie) te documenteren en de informatie en vondsten te behouden. Het verdrag stelt de initiatiefnemer van een ruimtelijk plan, dat bodemverstoring tot gevolg heeft, verantwoordelijk voor de planologische en de financiële inpassing van archeologisch onderzoek. De nieuwe wet ter uitvoering van dit verdrag, de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz)¹, is per 1 september 2007 definitief van kracht.

Op grond van de Wet op de archeologische monumentenzorg zijn vier wetten gewijzigd: de Monumentenwet 1988, de Ontgrondingenwet, de Wet milieubeheer en de Woningwet. De Wet op de Ruimtelijke Ordening bevatte al voorschriften om meer rekening te houden met archeologie ten behoeve van kwaliteitsverbetering van ruimtelijk beleid. Dit betekent o.a. dat elk bestemmingsplan

¹ Stb. 2007, nr. 42.

op archeologisch beleid zal worden getoetst.² Vanwege het ruimtelijke karakter van het bodemarchief heeft het archeologische beleid raakvlakken met dat van de ruimtelijke ordening. Door de wetswijzigingen worden archeologische belangen vanaf het begin van de besluitvorming in de ruimtelijke ordening meegewogen. Ondanks de getroffen maatregelen om vooraf archeologisch onderzoek in te plannen kunnen toevalsvondsten bij bouwprojecten worden aangetroffen. Hiervoor blijft de meldingsplicht van kracht.³

2.3 Provincie Noord-Holland

Per 1 juli 2008 is de nieuwe wet Ruimtelijke Ordening (Wro) in werking getreden. Hierdoor is de verhouding tussen de provincie en de gemeenten gewijzigd. In het beleidskader Landschap en Cultuurhistorie Noord-Holland omschrijft de provincie haar rol.⁴ Hierbij staat de samenwerking met gemeenten op basis van gemeentelijke en de provinciale structuurvisie centraal. Tevens handhaaft de provincie de Belvédère-benadering, waarin behoud van cultuurhistorie door ontwikkeling wordt nagestreefd. Als toetsingskader voor bestemmingsplannen en projectbesluiten met een Beeldkwaliteitplan hanteert de Provincie tevens het beleidskader en het streekplan. Op grond van de Wro dienen gemeenten bij de vaststelling van bestemmingsplannen, projectbesluiten en beheersverordeningen de Provinciale Ruimtelijke Verordening in acht te nemen.

In het beleidskader is opnieuw de Cultuur Historische Waardenkaart (CHW) opgenomen, waarin gebieden, die naar verwachting archeologisch waardevol zijn, zijn aangewezen als provinciale archeologische attentiegebieden. De waardestellingen van de CHW zijn bedoeld als primaire algemene indicaties die per specifiek plangebied nadere invulling en precisering behoeven.

De provinciale beleidsintentie is om invulling aan de primaire doelstelling van het Verdrag van Malta te geven en archeologische reservaten aan te wijzen. Deze gebieden dienen om archeologische monumenten duurzaam te beschermen en te beheren en daarmee voor toekomstig onderzoek te bewaren.⁵ Daarnaast betreft de provincie nadrukkelijk culturele waarden, waaronder ook archeologie, bij de realisatie van de ruimtelijke- en stedelijke vernieuwing.

2.4 Gemeente Amsterdam

In aansluiting op het rijks- en provinciaal beleid besteedt de gemeente specifieke aandacht aan vroegtijdige inpassing van archeologie in de ruimtelijke ordeningsprocessen.⁶ Uitgangspunt hierbij is een kwalitatief adequaat beheer van het cultureel erfgoed met aandacht voor een efficiënte voortgang van bouwprocessen en kostenbeheersing. Tegen deze achtergrond is de afdeling Archeologie BMA in 2001 gestart met een nadere inventarisatie van archeologische verwachtingen in elk afzonderlijk stadsdeel. Hiertoe worden onder meer verschillende historische kaartbeelden van het stadsdeelgebied met elkaar vergeleken. Deze inventarisatie is bedoeld als een verfijning van het verwachtingsbeeld van de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) en de Cultuur Historische Waardenkaart (CHW) van de provincie Noord-Holland, en de landelijke Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) waarin de stedelijke gebieden niet gekarteerd zijn.

² Artikel 38a lid 1 van de gewijzigde Monumentenwet schrijft hierover dat *De gemeenteraad bij vaststelling van een bestemmingsplan als bedoeld in artikel 3.1 van de nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening en bij de bestemming van de in het plan begrepen grond, rekening houdt met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten. Met 'monument' wordt hier een (onbeschermd) archeologisch monument bedoeld, ofwel alle terreinen welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde* (art. 1 Monumentenwet).

³ Artikel 53 van de gewijzigde monumentenwet 1988.

⁴ Provincie Noord-Holland 2006.

⁵ Van Eerden 2008, 14-15.

⁶ BMA 2005, 58.

De nieuwe wetgeving schrijft voor dat bij vaststelling van een nieuw bestemmingsplan altijd een nadere waardestelling nodig is van de aanwezige archeologische verwachting in de vorm van een bureauonderzoek. Dit bureauonderzoek behelst een specificatie van eventuele archeologische waarden binnen een specifiek plangebied en een advies met betrekking tot het daarbij behorende beleid en/of te nemen maatregelen. Bij de formulering van het beleid staat altijd een realistische balans tussen het archeologische belang ten opzichte van de voortgang van het ruimtelijke ontwikkelingsproces in de stad centraal.

De bescherming van (verwachte) archeologische waarden kan in een bestemmingsplan (o.a.) worden geregeld met een aanlegvergunning als bedoeld in artikel 3.3.a van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Verder kan in het belang van de archeologische monumentenzorg worden bepaald dat de aanvrager van een reguliere bouwvergunning als bedoeld in artikel 44, eerste lid, van de Woningwet een rapport dient te overleggen als bedoeld in artikel 39, tweede lid en kan worden bepaald dat aan een reguliere bouwvergunning als bedoeld in artikel 44, eerste lid, van de Woningwet voorschriften kunnen worden verbonden als bedoeld in artikel 39, derde lid, van de Monumentenwet. Zowel aan een aanlegvergunning als vrijstelling kunnen voorschriften worden verbonden in het belang van de archeologische monumentenzorg.

Bij de bepaling van de vrijstellingsdrempels voor archeologisch wordt een combinatie van factoren, in acht genomen, te weten: a) de specifieke aard van de cultuurhistorische / archeologische waarden, b) het oppervlak van het te ontwikkelen terrein en c) de diepte van de bodemingreep. Volgens deze systematiek gelden in Amsterdam dertien beleidsvarianten:

- A: gebieden met bekende archeologische waarden. Aangezien hier met zekerheid archeologische overblijfselen aanwezig zijn, is bij elke bodemingreep ongeachte het oppervlak of de diepte archeologisch onderzoek noodzakelijk
- B: bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- C: gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog aanwezige historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. Deze gebieden zijn onbebouwd of de bebouwing dateert van vóór de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- D: bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog in het landschap zichtbare historisch infrastructurele assen / in historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing dateert uit het einde van de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² en minder dan 1,00 m onder maaiveld.
- E: bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting langs voormalige (overbouwde of opgehoogde) historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit de 20ste eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder dan 2,00 m onder maaiveld.
- F: onbebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de landelijke periferie van Amsterdam. Hier liggen archeologische vondsten dicht aan het oppervlak, zodat relevante archeologische lagen kunnen zijn opgenomen in de bouwvoor. De bouwvoor heeft gemiddeld een diepte van 0,3 – 0,5 m waaronder een eerste sporenvlaak zichtbaar wordt. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

- G: bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de voormalige (overbouwde of opgehoogde) landelijke periferie van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit het einde van de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 1,00 m onder maaiveld.
 - H: bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de voormalige (overbouwde of opgehoogde) landelijke periferie van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit de 20ste eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 2,00 m onder maaiveld.
 - I: terreinen met een lage archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen in de waterbodem kleiner dan 500 m².
 - J: gebieden met een lage archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn buiten het historische centrum van Amsterdam. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen in de waterbodem kleiner dan 10.000 m².
 - K: gebieden met een lage archeologische verwachting die onder water in het IJ liggen, of die als haven in het IJ liggen of die van oorsprong een opgespoten eiland (bijv. baggerdepots uit de 19de eeuw of eilanden zoals IJburg) zijn. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 4,00 m ÷ NAP.
 - L: gebieden met een lage archeologische verwachting die in een droogmakerij liggen. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
 - M: gebieden zonder archeologische overblijfselen omdat hier al archeologisch onderzoek of grootschalig grondverzet heeft plaatsgevonden voor bijv. zware funderingen, kelders, tunnels ed. Er geldt daarom een lage archeologische met een uitzondering voor archeologisch onderzoek. Deze categorie plangebieden zijn wel indirect van belang voor archeologische planning omdat ze aanwijzingen geven voor de eventuele aanwezigheid van archeologische resten in omliggende gebieden.
- Voor alle beleidsvarianten geldt dat van het dieptecriterium alleen kan worden afgeweken als exacte gegevens over de bodemopbouw of de aanwezige verstoringen bekend zijn.

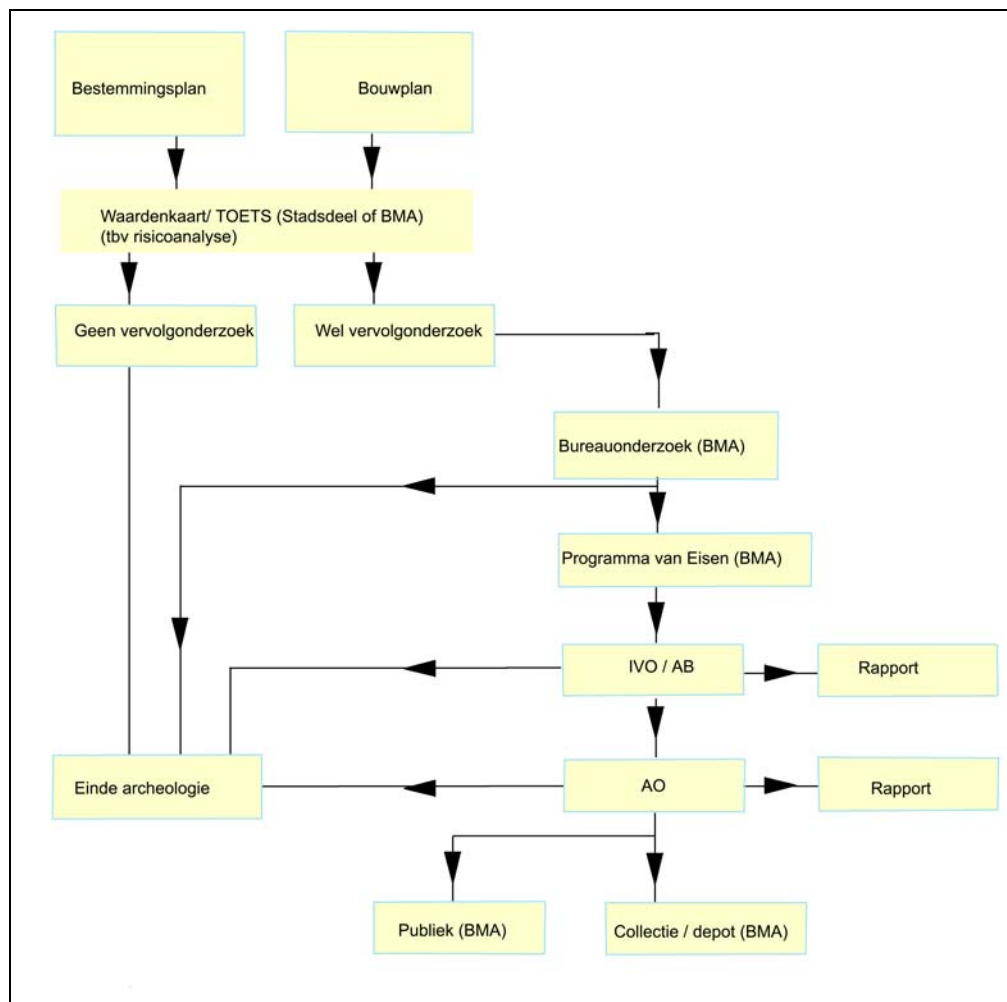
2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie

Voor de inpassing van archeologisch onderzoek in het proces van de ruimtelijke planvorming bestaat een standaard pakket van maatregelen waarvan de kwaliteitsnormen door het ministerie van OCW zijn opgesteld (KNA: Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie). De maatregelen gaan uit van een gefaseerde aanpak, zodat per plangebied, al naar gelang de locatie, de aard van de bodemingreep en de archeologische verwachting, een op maat gesneden programma kan worden opgesteld. Er is sprake van een gefaseerde aanpak waarbij een onderscheid gemaakt wordt in het Bureauonderzoek (BO), eventueel gevolgd door het Inventariserend Veldonderzoek (IVO) en de Archeologische Opgraving (AO) of een Archeologische Begeleiding (AB).

Het IVO is bedoeld om de resultaten van het bureauonderzoek te toetsen. Het geeft inzicht in de aanwezigheid en toestand van de archeologische overblijfselen in de bodem. Een AO wordt uitgevoerd in geval er sprake is van een vindplaats met archeologische resten die volledig dienen te worden gedocumenteerd en geborgen.

Een AB houdt in dat er geen apart archeologisch onderzoek plaatsvindt voorafgaand aan het bouwproces, maar dat de bouwgreep onder begeleiding van een archeoloog wordt uitgevoerd. Volgens de vigerende KNA voorschriften kan dit alleen in geval van uitzondering, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een beperkte bodemingreep op een gewaardeerd terrein of een AMK-

terrein. Elke onderzoeksfase wordt afgesloten met een selectiebesluit. Hierin wordt vastgesteld welke delen van een plangebied in aanmerking komen voor verder archeologisch onderzoek of voor bescherming en welke delen van het plangebied verloren gaan zonder een archeologische opgraving (afb. 2). De wijze waarop de verschillende archeologische werkzaamheden worden uitgevoerd is afhankelijk van de omvang van de bouwlocatie, de aard van de archeologische resten en de opzet van het civiel technisch programma. Goede integratie van de het archeologisch programma in het bouwproces is een belangrijke voorwaarde voor efficiëntie in de uitvoering.

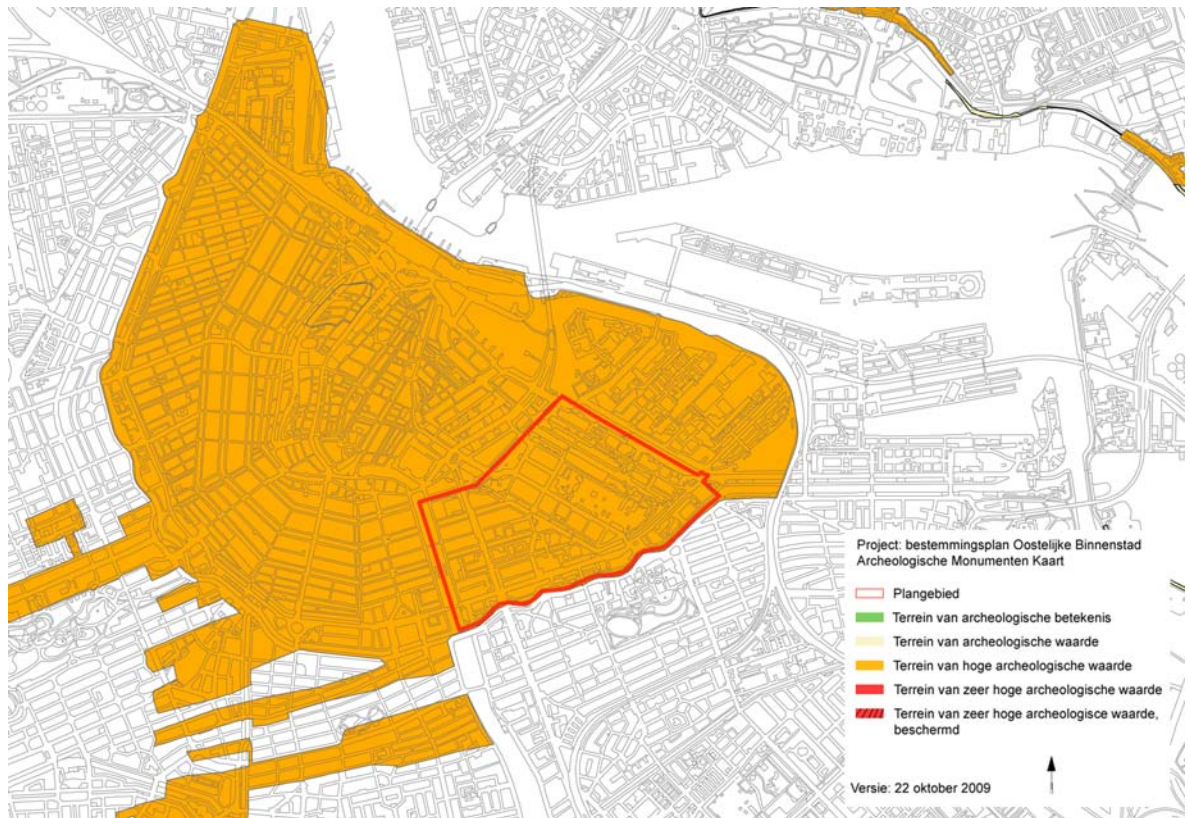
2 Stroomschema archeologisch onderzoek.

Indien een archeologische waardestelling in het kader van een bestemmingsplan geformuleerd wordt, zal hieruit pas een eventueel veldonderzoek voortkomen wanneer bouwaanvragen in het kader van het betreffende bestemmingsplan ingediend worden. Voor alle veldonderzoeken is een Programma van Eisen (PvE) vereist. Hierin zijn de kwalitatieve randvoorwaarden en onderzoeksvragen voor het werk vastgelegd. Het vormt de basis voor verdere planning en kostenraming. In het PvE wordt tevens beschreven of archeologische overblijfselen in de bodem bewaard kunnen blijven of dat opgraven van deze resten noodzakelijk is (selectiebesluit). Het PvE is onderdeel van de bouwprocedure. Het (laten) opstellen ervan behoort tot de verantwoordelijkheid van de initiatiefnemer van het bouwplan.

Ondanks de maatregelen om vooraf archeologisch onderzoek in te plannen kunnen toevallig vondsten bij bouwprojecten worden aangetroffen. Hiervoor blijft de wettelijke meldingsplicht van kracht.⁷ Dit houdt in dat de uitvoerder of opdrachtgever de gemeente over de vondst dient te informeren zodat maatregelen ter documentatie of berging ervan getroffen kunnen worden.

2.6 Situatie bestemmingsplangebied Oostelijke Binnenstad

Het plangebied valt binnen het areaal van de historische binnenstad van Amsterdam. Hiervoor geldt een hoge archeologische waardering zoals vastgelegd op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK: terrein 14.611) en de provinciale Cultuur Historische Waardenkaart (CHW: MLA 245A) (afb. 3). Binnen het plangebied zijn geen specifieke locaties als wettelijk beschermd archeologisch monument aangewezen. Het verwachtingsbeeld van de AMK en CHW is echter algemeen van aard en dient in het kader van de bouwplanvorming nader te worden uitgewerkt. Het voorliggende bureauonderzoek betreft een historisch topografische analyse ten behoeve van een specificatie en een ruimtelijk onderscheid van de archeologische verwachtingen.

3 Het plangebied Oostelijke Binnenstad, in rood omkaderd, op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Het plangebied (rode kader) valt binnen een gebied met een hoge archeologische waardering (AMK nr. 14.611, oranje). De Cultuurhistorische waardenkaart van de Provincie Noord-Holland (CHW) komt overeen met het kaartbeeld van de AMK

⁷ Artikel 53 van de gewijzigde monumentenwet 1988.

3 Bodemkunde en historie

3.1 Algemeen

Het huidige 'natuurlijke' landschap in en om Amsterdam wordt in grote mate bepaald door de landschapsvorming die zich voltrok in het Holoceen, de periode na de laatste IJstijd (vanaf ca. 10.000 BP). Er heerste toen vanaf ca. 4.000 BP een gematigd klimaat waarin veengroei mogelijk was. Toen ontstond hier in de kuststreek het zogenaamde Hollandveen. Het Hollandveen Laagpakket bevindt zich thans in de ondergrond tussen gemiddeld 4 - 5 m ÷ NAP en 2 m ÷ NAP en loopt plaatselijk door tot 0 m NAP. Dit natuurlijke landschap is omgevormd tot een veenweidegebied door middel van grootschalige veenontginningen, die in de 11de eeuw van start gingen.⁸ Bij de cultivatie van het landschap speelde de waterhuishouding een cruciale rol. Tegelijkertijd met de veenontginningen begon ook de aanleg van dijken en later in de 17de en 18de eeuw volgde de uitgebreide droogmakerijen waarbij grote watergebieden in Noord-Holland werden ingepolderd. Wat de vroegste bewoning van Amsterdam betreft dateren de oudste archeologische sporen van huizen tot nu toe uit de 12de eeuw. Rond de stad en met name op de hoger gelegen strandwallen in Noord Holland zijn vindplaatsen met bewoningssporen die teruggaan tot in de Bronstijd (ca. 2.000 - 800 v. Chr.).

De eerste bewoning van Amsterdam ontwikkelde zich in de 12de en 13de eeuw aan de Nieuwendijk/Kalverstraat en de Warmoesstraat/Nes. Met de aanleg van de (Nieuwezijds en Oudezijds) burgwallen in de 14de eeuw startte het proces van stadsvorming. De stad had eerst een aarden omwalling ('scilicetraminge') als verdedigingswerk die in de laatste kwart van de 15de eeuw werd vervangen door een stenen stadsmuur. De laatmiddeleeuwse stad was omsloten door de huidige Singel aan de westkant en de Geldersekade en Kloveniersburgwal aan de oostkant. In de periode 1585-1663 groeide de stad explosief door vier stadsuitbreidingen. Ten tijde van de Eerste Uitleg (1585-1586) verplaatste de stadsrand zich naar de huidige Herengracht en de Oudeschans. Bij de Tweede Uitleg (1592-1596) verschenen er vier nieuwe woon- en werkeilanden (Marken, Uilenburg, Rapenburg en Vlooienburg) aan de oostkant van de stad. In 1613 ontstond met de Derde Uitleg aan de westzijde van de stad de woon- en werkbuurt de Jordaan en het eerste deel van de grachtengordel tot aan de Leidsegracht. De vroeg 17de-eeuwse stad werd beschermd door een gebastioneerde aarden wal ontworpen naar de nieuwste fortificatieplannen uit Italië, voorzien van elf bolwerken. Met de Vierde Uitleg van 1663 werd in de Gouden Eeuw het halfcirkelvormige stadsplan van Amsterdam voltooid. Het oostelijke deel van de grachtengordel werd aangelegd over de Amstel en aan het IJ werden de drie oostelijke haveneilanden Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg gerealiseerd. De nieuwe bakstenen stadswal (met nu in totaal 26 bolwerken) volgde met z'n gracht het tracé van de huidige Singelgracht.

De eerste woonwijken buiten de Singelgracht verzezen naar aanleiding van het uitbreidingsplan Kalff in 1877, gevolgd door een tweede ring na annexatie van grote delen van de gemeenten Nieuwer-Amstel en Sloten in 1896. De 20ste-eeuwse groei van de stad valt uiteen in vier fasen; bebouwing van de Baarsjes, Zuid en Oost in de twintiger en dertiger jaren, het door nieuwbouw aaneengroeien van voormalige dijkdorpen in Amsterdam Noord, de wederopbouw wijken aan de westzijde van de stad (de Westelijke Tuinsteden) en de bebouwing van de voormalige Bijlmermeer in de zestiger en zeventiger jaren. Met IJburg borduurt de stad begin 21ste eeuw weer voort op het concept van vier eeuwen tevoren, het creëren van stedelijk areaal in en aan het IJ.

⁸ Veerkamp 1997, 10-31.

3.2 Historisch-topografische inventarisatie

Voor deze historisch topografische analyse zijn verschillende cartografische bronnen gebruikt, waaronder een ontwerptekening van de Vierde Uitleg door C. Dankertsz de Rij (1660), de stadsplattegrond van Gerred de Broen (5de druk 1774-1782), het kadastrale minuutplan (1820), de stadsplattegronden van Gebr. Van Cleef (1826), K.H. Schadd (1869), A. Braakensiek (1860), J.C. Loman jr. (1876) en de Dienst der Publieke Werken (1929).

De Oostelijke Binnenstad maakt deel uit van een stedelijke zone die, tegelijk met de Oostelijke Eilanden, tot stand gekomen is met de stadsuitbreiding van 1663, de Vierde Uitleg. Hierbij werden de bij de Derde Uitleg gerealiseerde Heren-, Keizers- en Prinsengracht en de westelijke stadswal doorgetrokken vanaf de huidige Leidsegracht over de Amstel tot aan de Oostelijke Eilanden aan het IJ.

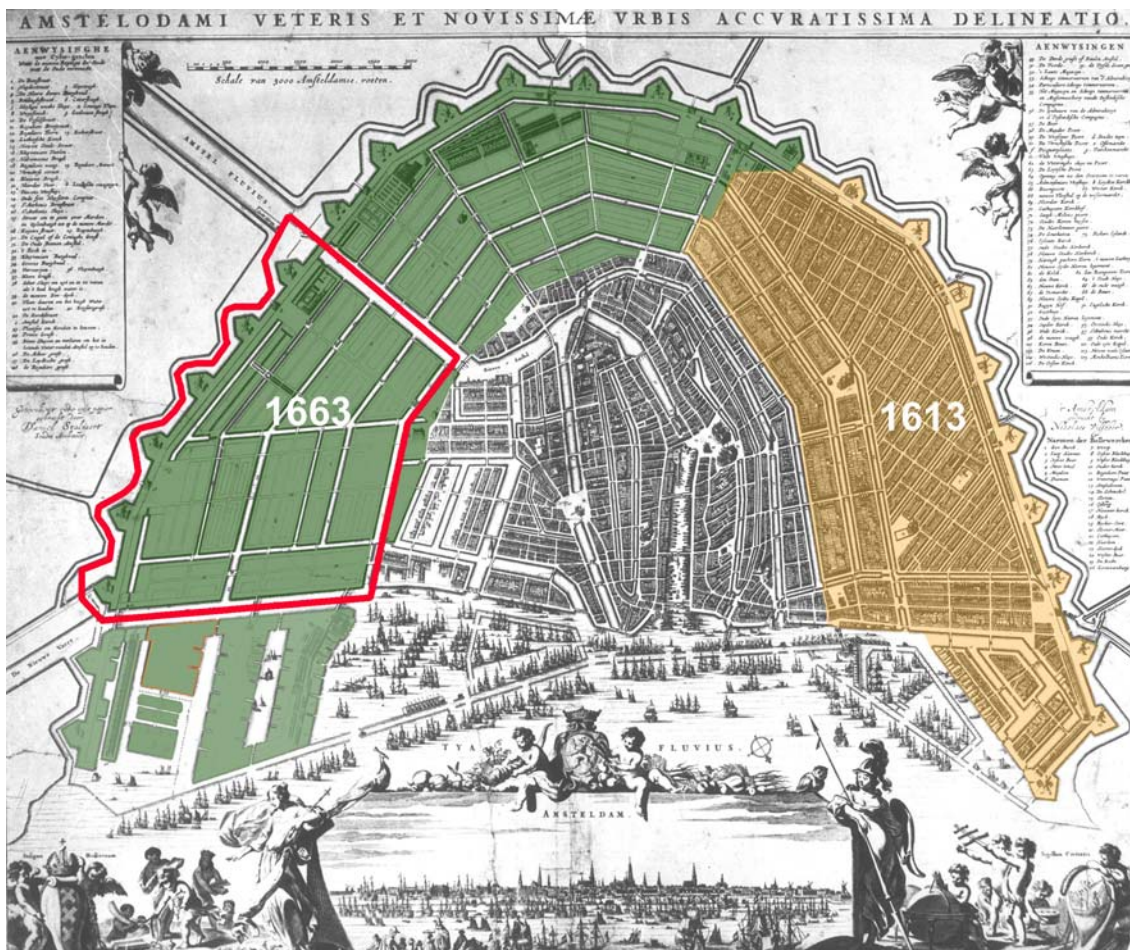
Het plangebied was tot de 17de eeuw landelijk gebied en werd doorkruist door de zeedijk die zich van de Sint Antoniesdijk uitstrekte tot Muiden,. Aan de dijk lag de kleine nederzetting Oetewaal, waar zowel historisch als archeologisch weinig informatie over voorhanden is. In 1663 werd dit gebied opgenomen in het stedelijke areaal en werd Oetewaal opgeheven.

4 Stadsplattegrond van Blaeu, 1649. Aan de linkerkant is de schuin, door het toekomstige areaal van de Vierde Uitleg, (afb. 5) lopende Sint Antoniesdijk zichtbaar (1)

Binnen het plangebied zijn acht cultuurhistorische clusterzones te onderscheiden:

1. Sint Antoniesdijk tussen de Muiderstraat en de Zeeburgerdijk (3.2.1).
2. Hoogte- en Laagte Kadijk, van zomerdijk naar omlegging van de St Antoniesdijk, bewoning en (scheepsbouw) nijverheid aan de Kadijken tussen de Lijnbaansgracht, Nieuwe Rapenburgergracht (Entrepotdok), Nieuwe Herengracht en Nieuwe Vaart (3.2.2).
3. Stadswal met zes bolwerken en twee stadspoorten tussen Singelgracht en Lijnbaansgracht, inclusief het wagenplein Weesperplein en de daarbij behorende Weesperstraat (3.2.3).
4. Sint Antonieskerkhof tussen de Weesperstraat, Nieuwe Herengracht, Plantage Muidergracht en Nieuwe Keizersgracht (3.2.4).
5. Bewoning tussen Amstel en Nieuwe Vaart (3.2.5)
6. Zorginstellingen in het gebied begrensd door de Amstel, Nieuwe Herengracht, Weesperstraat, Nieuwe Keizersgracht, Plantage Muidergracht en Nieuwe Prinsengracht (3.2.6).
7. Industriële complexen in het gebied tussen de Amstel, Nieuwe Prinsengracht, Lijnbaansgracht en Roetersburgwal (3.2.7).
8. Brandwijnstokerijen op het Roeterseiland, een gebied begrensd door de Roetersburgwal, Lijnbaansgracht, Plantage Muidergracht en Nieuwe Prinsengracht (3.2.8).
9. Plantage, park en uitgaansgebied tussen de Plantage Muidergracht, Lijnbaansgracht, Nieuwe Rapenburgergracht (Entrepotdok) en de Nieuwe Herengracht (3.2.9).

5 De stadsuitbreidingen van 1613 en 1663 aangegeven op de stadsplattegrond van Daniël Stalpaert uit 1662. Het plangebied De Oostelijke Binnenstad is rood omlijnd

3.2.1 Sint Anthoniesdijk

De Vierde Uitleg betekende de vervolmaking van de grachtengordel van de Derde Uitleg. Om het patroon van evenwijdig aan elkaar lopende grachten aan de oostzijde van de Amstel te kunnen realiseren, moest eerst een markant prestedelijk landschappelijk obstakel worden geruimd, de Sint Anthoniesdijk. Deze zeewering liep vanaf de Sint Anthonispoort (ter hoogte van het huidige Mr Visserplein aan het einde van de Jodenbreestraat) via een knik ter hoogte van de Hortus (aan het begin van de Plantage Middenlaan) in een rechte lijn oostwaarts tot aan het begin van de Zeeburgerdijk. Dit laatste stuk vanaf de Hortus is toen in 1663 afgegraven.

Oorspronkelijk was bij de kruising van de dijk met de Oeterwalerweg (Linnaeusstraat) een nieuwe stadspoort, de Waetergraefspoort, gepland, midden in het walstuk tussen de bolwerken Oosterbeer en Oetewaal (zie 3.2.3). De bouw was vergevorderd, met de fundering ingeheid en het metselwerk enige voeten hoog, toen werd besloten de ingang meer naar het zuidwesten te verplaatsen tussen de bolwerken Oetewaal en Muident, de plek van de huidige Muiderpoort. De reden hiervoor was het gebrek aan mogelijkheden voor de aanleg van een plein achter de poort en een goede aansluiting op het wegennet van het nieuwe stedelijke gebied.⁹ Op de Muiderpoort kwam een nieuwe weg (de latere Plantage Middenlaan) uit die doorliep op de oude dijk ter hoogte van de Hortus.

3.2.2 Hoogte- en Laagte Kadijk

De zeewerende functie van de oude St Anthoniesdijk dijk werd na 1663 opgevangen door de dijk om te leggen vanaf de Jodenbreestraat en via de in onbruik geraakte wal langs de huidige Rapenburgerstraat en de Hoogte Kadijk te laten aansluiten op de Zeeburgerdijk. De Hoogte Kadijk kwam parallel aan en direct ten noorden van de al bestaande Laagte Kadijk te liggen. Dit was een zomerkade in het oorspronkelijk buitendijks gebied die in 1401 was aangelegd om lage waterstanden tegen te houden.¹⁰ Het land achter de dijk tot aan de Sint Anthoniesdijk kon worden gebruikt als hooi- en weiland.

Aan de noordkant van de Hoogte Kadijk, aan de Nieuwe Vaart, ontstonden vooral scheepswerven en arbeiderswoningen. Van al deze werven resteert nog de in 1969 gesloten, maar in 1973 als museum heropende werf 't Kromhout. Dit scheepsbouwbedrijf werd gesticht in 1757 en na verschillende uitbreidingen en aanpassingen werden hier in de 20ste eeuw vooral motorschepen voor de binnenvaart gebouwd. Aan de zuidzijde verzezen na uitgifte van percelen in 1707 diverse pakhuizen en woningen. Tevens werd er door de Admiraliteit een Geschutswerf ingericht.

Entrepotdok

Het Entrepotdok is gebouwd vanwege nieuwe vereisten voor goederenopslag aan het eind van de 18de eeuw. Zaken die voor doorvoer waren bestemd konden toen alleen belastingvrij worden opgeslagen in entrepots. Hiertoe werden op diverse plaatsen in de stad pakhuizen ingericht, met als gevolg dat er rond 1825 400 entrepots waren. In 1827 werd een nieuw, centraal Rijksentrepotdok ingericht aan de Nieuwe Rapenburgergracht.¹¹ Het Rijk verwierf hiertoe 51 bestaande pakhuizen aan de zuidkant van de Hoogte Kadijk. De daar gelegen woningen werden in de daaropvolgende jaren aangekocht en vervangen door nieuwe pakhuizen die de namen van Nederlandse steden kregen. Bij de Rapenburgersluis aan het Kadijksplein werd in 1830 een poortgebouw gebouwd en aan de zijde van de Laagte Kadijk werd het terrein van het Entrepotdok afgeschermd door een muur om smokkel tegen te gaan. In 1837-1838 werd het Entrepotdok uitgebreid, waarbij de oostelijke hiervan gelegen Marinegeschutswerf werd opgekocht en heringericht. Tevens werden in 1838 de Kalenderpanden gebouwd, een reeks pakhuizen die de naam droegen van de maanden van het

⁹ Dapper 1663, 50 en Commelin 1694, 242.

¹⁰ De zomerdijk werd aangelegd ten gevolge van de waterstaatsverordening die op 6 februari 1401 werd uitgevaardigd door Coen van Oesterwijck (Hogenes 1997, 30).

¹¹ Het entrepotdok werd in 1889 gemeentelijk eigendom.

jaar. Het ontwerp van deze pakhuizen was van C.W.M. Klein. In 1846 werd het Entrepotdok via een spoor naar het Weesperpoortstation verbonden met het spoorwegnet. In 1881 werd het open water van het Entrepotdok aan de noordzijde van Artis versmald en op het aangeplempte terrein een NS emplacement aangelegd. Eind 19de eeuw werd het entrepotdok te klein en in de jaren 1898-1902 verrees het Nieuwe Entrepot aan de Cruquiusweg. Naast de Kalenderpanden werd in 1903 nog een elektriciteitscentrale (Hoogte Kadijk 400) gebouwd. De pakhuizen raakten in de daaropvolgende periode in verval en sommige stortten zelfs in. In de tachtiger jaren werden de pakhuizen verbouwd tot woningen, waarbij de gevels zoveel mogelijk intact zijn gelaten.

3.2.3 Stadswal

De nieuwe stadsuitbreiding werd omgeven door een stadswal met in totaal 26 bolwerken. In het plangebied Oostelijke Binnenstad lagen er zes: (van west vanaf de Amstel naar oost) Oosterblokhuis, Weesp, Diemen, Muiden, Oetewaal en Oosterbeer.

Het ontwerp van de stadsmuur was kenmerkend voor de vestingbouw van het midden van de 17de eeuw. Vanwege de slappe ondergrond was de constructie uitzonderlijk zwaar uitgevoerd om elk risico tot verzakking uit te sluiten.¹² De fundering bestond uit een 9 m brede houten vloer op palen met kespens. Hierop stond aan de veldzijde (buitenkant) een bakstenen schildmuur. Ter versteviging van deze muur waren dwars op de achterzijde bakstenen gewelven aangebracht. De walstukken (courtines) tussen de bolwerken hadden ieder 47 van zulke bogen, de bolwerken 44. Op deze gewelven en tegen de schildmuur lag een aarden wallichaam. Aangezien de voet van de stadsmuur direct in het water stond, was tegen de funderingspalen onder de muur een houten beschoeiing geplaatst. Op de bolwerken stonden, vanwege de gunstige windvang, molens. De stadswal werd van het nieuwe stedelijke woongebied afgescheiden door een parallelle gracht, de Lijnbaansgracht. Het terrein direct achter de courtine tussen de bolwerken Oosterbeer en Oetewaal was ingericht met de lijnbaan 'De Zwarte Arend'.

In 1798 werd met instemming van de Commissarissen van de Stads Artillerie en Magazijnen de militaire status van de stadsmuur als verdedigingswerk opgeheven. Het bouwwerk rond de stad zou slechts een functie als waterkering behouden. In 1803 werd besloten om de gehele wal met bolwerken tot circa 0,60 m boven stadspeil te slechten en van boven met een rollaag in tras (specie) af te dekken om inwateren te voorkomen. De muurhoogte zou worden teruggebracht tot 6 à 7 voeten (circa 1,70 tot 2 m) boven de bodem van de stadgracht. Hiermee werd de achterliggende wal, die gedeeltelijk afgegraven zou worden, voldoende beschermd tegen het hoogwater van de vestinggracht. Tenslotte werd op de verlaagde wal een wandelweg met beplanting aangelegd. Hoewel dit werk in verschillende etappes tot uitvoering is gebracht, was de stadswal tegen 1820 voor een groot deel afgegraven en verlaagd tot een wandelroute rond de historische stad met een groenstrook van plantsoenen langs de Singelgracht.

Door de sloop en herinrichting in de loop van de 19de eeuw werden de structuur en de vorm van de bolwerken aangetast. Ook de Singelgracht zelf werd plaatselijk rechtgetrokken (genormaliseerd). Alleen de bocht in de Singelgracht ter hoogte van het bolwerk Weesp is een duidelijke markering die nu nog de ligging van het voormalige verdedigingswerk in herinnering brengt. De ontwikkeling van het voormalige waltracé tussen de Utrechtse- en Muiderpoort werd door Dr. Samuel Sarphati ter hand genomen. Daartoe richtte hij in 1864 de Nederlandsche Bouwmaatschappij op. De molens op de bolwerken werden gesloopt en op de plaats van de gedempte Lijnbaansgracht tussen de Plantage Muidergracht en de Roetersburgwal werd in 1866 de Valckenierstraat aangelegd. Direct achter de voormalige wal kwam in 1870 een brede weg met woningen voor de gegoede burgerij, de Schans, later omgedoopt tot Sarphatistraat.

De geschiedenis van de afzonderlijke bolwerken en walstukken (courtines) tussen de Amstel en de Nieuwe Vaart vanaf de aanleg ervan tot aan de 19de-eeuwse bebouwing wordt in het nu volgende deel besproken.

¹² Gawronski en Jayasena 2008

Bolwerk Oosterblokhuis

Op de oostelijke oever van de Amstel werd het bolwerk Oosterblokhuis gebouwd, ter flankering van de Hoge Sluis aan de westzijde en de Weesperpoort aan de oostzijde. In 1662 werd het bolwerk ingericht met de korenmolen 'De Bul'. De westzijde van bolwerk Oosterblokhuis is in 1807 verlaagd tot het niveau van het maaiveld aan de binnenzijde. In 1863 werd ook de molen afgebroken. In 1864 werd de nog staande oostelijke flank geslecht en het water voor het bolwerk aangeplempt voor de bouw van het Amstelhotel. Omstreeks 1870 werden langs de Huddekade en de Prof. Tulpstraat woningen gebouwd.

Walstuk bolwerk Oosterblokhuis-Weesperpoort

Het waltracé tussen bolwerk Oosterblokhuis en de Muiderpoort werd, na de verlaging, in 1817 door stadsarchitect Abraham van der Hart ingericht als park in Engelse landschapsstijl. Hierbij werd de bestaande perceelindelingen en bebouwing, zoals de molens op de bolwerken, behouden.

Weesperpoort

In 1663 werd, naar het ontwerp van Gerrit Barendsz Swanenburgh, de Weesperpoort gebouwd. Deze werd geflankeerd door de bolwerken Oosterblokhuis en Weesp. In 1843 verrees aan de veldzijde van de Weesperpoort het Weesperpoortstation. De inmiddels vervallen stadspoort voldeed niet als nieuwe toegang tot de stad voor de treinreizigers. Het ongewenste obstakel werd in 1857 vervangen door de Weesperbarrière, bestaande uit twee gebouwtjes die de toegang flankeerden. De Weesperbarrière heeft tot 1874 bestaan.

6 De Weesperpoort vanaf de veldzijde, de aangrenzende stadsmuur en bolwerk Weesp met molen 'Het Fortuyn' rechts op de achtergrond in 1693 (links). De Weesperpoort na slechting van de stadswal en aanleg van een park gezien vanaf het voormalige bolwerk Weesp in 1824 (rechts)

Bolwerk Weesp

Het bolwerk Weesp lag aan de oostzijde van de Weesperpoort en was in 1668 voltooid. Het bolwerk werd bekroond met de korenmolen 'Het Fortuyn'. In 1806 werd de fortificatie geslecht en ruim 60 jaar later begon de stedenbouwkundige ontwikkeling van het gebied volgens het plan van Dr. Samuel Sarphati. In 1862 werd de molen gesloopt en vervolgens werd de gracht rond het bolwerk gedeeltelijk aangeplempt zodat deze een meer vloeiend verloop kreeg. In 1872 ontstonden de Spinozastraat en Sarphatistraat. Op de percelen Sarphatistraat 102-104 verrees vanaf 1872 in verschillende fasen het Emma Kinderziekenhuis, dat daar tot 1989 gehuisvest zou blijven.

Bolwerk Diemen

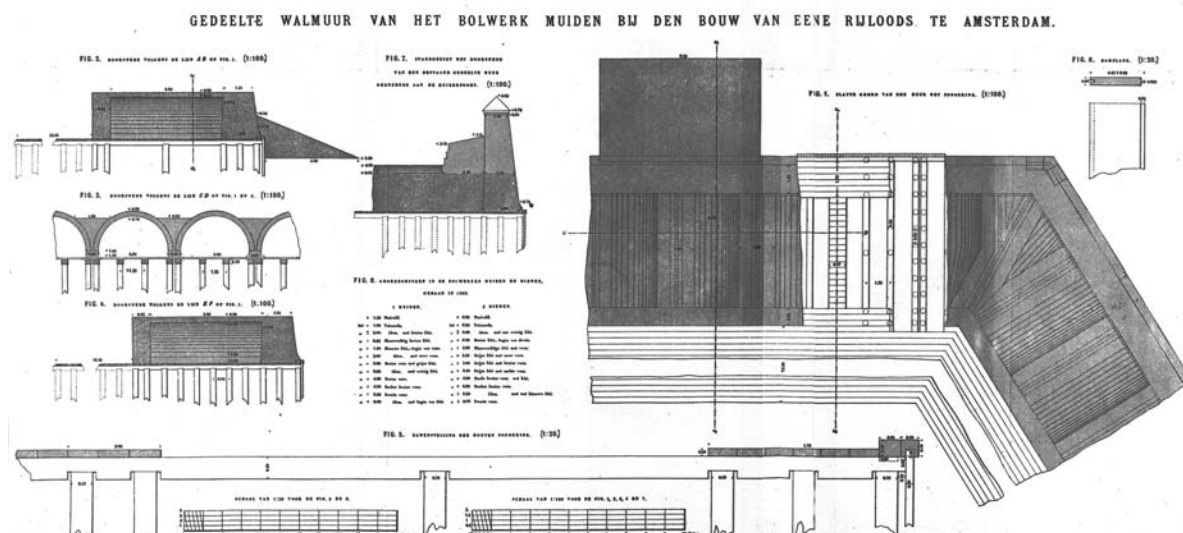
Bolwerk Diemen werd in 1668 in baksteen opgetrokken. Op het bolwerk werd molen 'De Valk' gebouwd. Deze werd in 1866 gesloopt ten behoeve van de bouw van het Militair Hospitaal.¹³

Walstuk bolwerken Diemen en Muiden

Het walstuk tussen de bolwerken Muiden en Diemen stortte in 1756 in. Vanwege de kosten en het inmiddels geringe strategische belang ervan werd afgezien van wederopbouw.¹⁴ In het tracé van dit voormalige walstuk werden in 1889 het Rijksmagazijn van Geneesmiddelen en daarnaast in 1875 het Rijksgoederenmagazijn opgericht.

Bolwerk Muiden

Bolwerk Muiden werd in 1668 in baksteen opgetrokken. Op het bolwerk werd in 1662 korenmolen 'De Drie Prinsen', later 'De Hond', gebouwd. Deze brandde af in 1843 en werd in 1845-1846 herbouwd. In 1863 is de molen gesloopt.¹⁵ Vervolgens werd hier in 1864-1865 de Cavaleriekazerne (Sarphatistraat 470) gebouwd. De kazerne was in gebruik tot 1955. Sinds 1992 is het complex in gebruik bij de Rijksacademie van Beeldende Kunsten.

7 De fundering en muurwerk van bolwerk Muiden werd voorafgaand aan de bouw van de Cavaleriekazerne in 1864 gedetailleerd gedocumenteerd in plattegrond en doorsneden (Stadsarchief Amsterdam)

Muiderpoort

In 1663 werd aan het einde van de nieuw aanlegde weg door de (latere) Plantagebuurt de Muiderpoort gebouwd naar het ontwerp van Gerrit Barendsz Swanenburgh. De poort werd geflankeerd door de bolwerken Muiden en Oetewaal. De Muiderpoort stortte in 1769 in en werd in 1671 herbouwd als een classicistisch poortgebouw met middenkoepel gebouwd naar ontwerp van Cornelis Rauws. Dit gebouw bestaat thans nog.

Bolwerk Oetewaal

Op het bolwerk werd molen 'De Ruyter' gebouwd. Het bolwerk werd in 1810 verlaagd.

¹³ Van den Hoek Ostende 2000, 69

¹⁴ Prins 1993, 120.

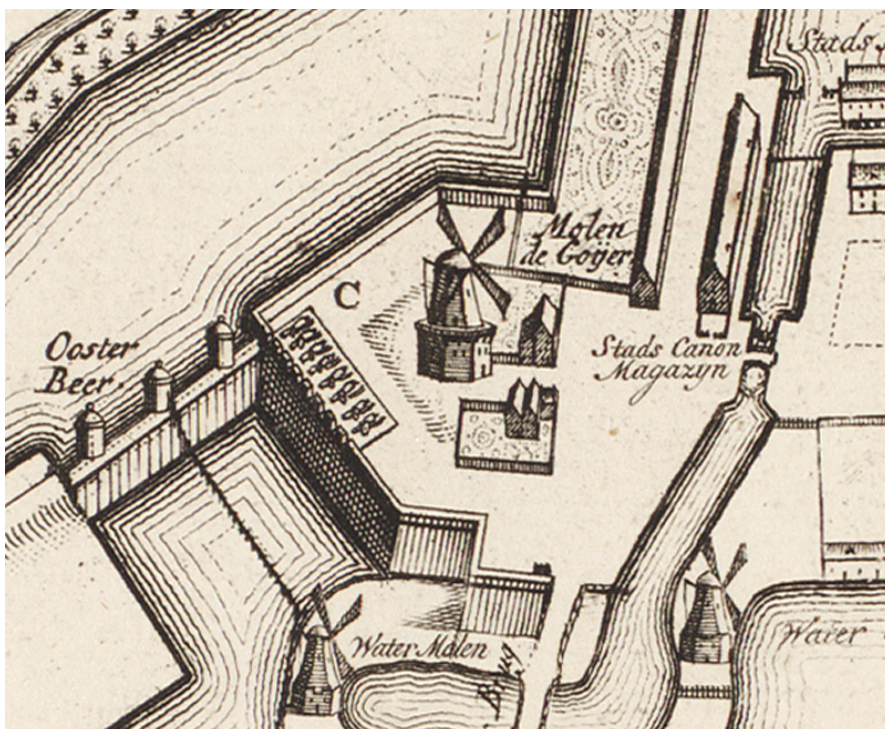
¹⁵ Van den Hoek Ostende 2000, 69.

Walstuk bolwerken Oetewaal en Oosterbeer

Het walstuk tussen de bolwerken Oetewaal en Oosterbeer werd in 1810 vanwege bouwvalligheid verlaagd. In de jaren 1810-1814 werd achter deze voormalige verdedigingsmuur een kazernecomplex gebouwd (afb. 8). De wal zelf werd hierbij niet aangetast, maar wel werd de op die plek gelegen lijnbaan de Zwarte Arend gesloopt. De kazerne werd gebouwd op initiatief van de Franse keizer Napoleon, die de Noordelijke Nederlanden in 1810 had ingelijfd. De kazerne, 'St Charles' genopemd, was ontworpen door Picot de Moras, de dagelijkse leiding bij de bouw lag bij stadsbouwmeester Abraham van der Hart. Het gebouw kreeg de voor die tijd immense afmetingen van 276 x 16 m. De oplevering vond pas plaats in 1814 na het vertrek van de Fransen en werd omgedoopt tot Oranje-Nassaukazerne. Het complex belemmerde de windvang van molen 'De Gooyer' op bolwerk Oosterbeer. Op kosten van de stad is de molen toen verplaatst (zie bolwerk Oosterbeer (afb 9)).

8 Voorgevel van de Oranje-Nassaukazerne aan de Sarphatistraat, mei 2008

9 Bolwerk Oosterbeer met molen 'De Gooyer'; links de Oosterbeer, rechts het stadskanonmagazijn uit 1686: onder staat de watermolen waarnaar 'De Gooyer' in 1814 is overgebracht (uitsnede van de stadsplattegrond van Gerred de Broen, 1774)

Bolwerk Oosterbeer

Op bolwerk Oosterbeer werd, in of kort na 1662, molen 'De Gooyer' gebouwd. Bij een verbouwing in 1725 veranderde 'De Gooyer' van standaardmolen in bovenkruier. Hierbij werd een achtkant toegevoegd. Na de bouw van de Oranje-Nassaukazerne werd de molen in 1814 op kosten van de stad overgebracht naar het bakstenen basement van de watermolen aan de ingang van de Nieuwe Vaart, aan het eind van de Sarphastistraat naast de huidige locatie van Brouwerij 't IJ (afb. 9). Bij de verlaging van bolwerk Oosterbeer in 1810 werd de aan de Nieuwe Vaart grenzende flank en face in stand gehouden als waterkering. In 1844 verdween het resterende muurwerk.

Achter het bolwerk Oosterbeer werd in 1686 het Stadskanonmagazijn ingericht als geschut opslagplaats. Hier was ook de burgerwacht die belast was met de nachtelijke bewaking ingekwartierd en konden in tijden van oorlog tevens militairen worden gelegd (afb. 9).¹⁶

Oosterbeer

Om het water in de stadsgracht te scheiden van het water in het IJ waren hierin twee dammen aangelegd, één aan de westzijde bij bolwerk Westerbeer nabij het Haarlemmerplein en één bij bolwerk Oosterbeer. Deze beer was een in steen opgetrokken muur in de gracht die om een vijandelijke oversteek te verhinderen was afgedekt met een ezelsrug en drie ronde torentjes (monniken). De Oosterbeer sloot aan op de noordelijke face van bolwerk Oosterbeer. Aan de stadszijde had de beer een opschrift dat verwees naar de eerstesteenlegging:

MD CL XI

De eerste Steen is geleght door

JONAS WITZEN,

EN

DIRK VAN OUTSHOORN

Beide Zonen van Oudt-Burgermeesteren en Thesorieren¹⁷

De dam is in de 19de eeuw bij het slechten van het bolwerk afgebroken.

3.2.4 Sint Anthonieskerkhof

Het Sint Anthonieskerkhof is in 1640 geopend op een terrein buiten de Sint Anthoniespoort aan de gelijknamige dijk. Het kerkhof was bestemd voor hen die geen eigen graven of grafkelders bezaten. In 1866 is de begraafplaats gesloten en in 1870 is een deel van het terrein opgenomen in het complex van de Hortus. Op de rest van het terrein werden twee scholen gebouwd en op het deel langs de Weesperstraat verrees in 1963 een studentenflat.¹⁸

3.2.5 Woonhuizen

Het nieuwe stedelijke gebied was vooral bedoeld om meer het bewoningsareaal te creëren. Dit was nodig vanwege de grote bevolkingsgroei waardoor de stad omstreeks 1650 ongeveer 175.000 inwoners telde. Kenmerkend voor de verkaveling van het nieuwe gebied was de voortzetting van de ruimtelijke structuur van de Derde Uitleg met concentrische grachten en radiale straten vanuit de oude stad naar de nieuwe stadspoorten.¹⁹ In het plangebied Oostelijke binnenstad werden twee van dergelijke assen uitgezet: de Weesperstraat die aansloot op de Weesperpoort en de Muiderstraat of Plantage Middenlaan die, na slechting van de oude Sint Anthoniesdijk (zie 3.2.1), uitkwam op de Muiderpoort. In tegenstelling tot het nieuwe stedelijke gebied tussen Leidsegracht en Amstel

¹⁶ Commelin 1694, 241.

¹⁷ Dapper 1663.

¹⁸ Bergshoeff 1962, 333-336.

¹⁹ Bakker 2004, 42-47.

bestond er weinig animo voor woningbouw in het gebied tussen de Amstel en de Oostelijke Eilanden. Dit was te wijten aan de teruglopende economische situatie in de Republiek in de jaren rondom het Rampjaar 1672. Op de stadsplattegrond van Gerred de Broen uit 1774 is goed te zien dat woonhuizen geconcentreerd waren langs de Amstel tussen Nieuwe Keizers- en Nieuwe Prinsengracht, Weesperstraat, Weesperplein, de Nieuwe Kerkstraat en een deel van de Hoogte Kadijk (afb. 13).

Weesperplein en Weesperstraat

Achter de Weesperpoort werd een wagenplein aangelegd, het Weesperveld, later Weesperplein genoemd. Dit fungeerde als een belangrijk stedelijk verkeersknooppunt. Het was de standplaats voor paarden en wagens aan het uiteinde van de Weesperstraat, één van de zuidelijke verbindingssassen naar het stadscentrum. Tevens was het plein het startpunt voor rytuigen naar bestemmingen buiten de stad. De Weesperstraat werd in een aantal fasen bebouwd. De eerste erven werden in 1668 uitgegeven door de stad. Als laatste werd in 1727 het deel tussen Nieuwe Keizers- en Herengracht vrijgegeven in verband met het naastgelegen Sint Antonieskerkhof. De Weesperstraat ontwikkelde zich in de 19de eeuw als een woon en winkelstraat met een voor het merendeel joodse bevolking. Op de stadsplattegrond van 1860 (afb. 15) wordt de aangrenzende Nieuwe Kerkstraat aangeduid als Joden Kerkstraat. De 17de- en 18de-eeuwse bebouwing in de in de Tweede Wereldoorlog door deportaties ontvolkte Weesperstraat is in de jaren '60 van de 20ste eeuw geheel gesloopt, waarna de weg is verbreed als onderdeel van de doorgaande weg van de Wibautstraat naar de IJtunnel.

Het Weesperveld bestreek het gehele gebied tussen de Weesperstraat, Nieuwe Achtergracht, Plantage Muidergracht en Nieuwe Kerkstraat. In 1847 kwam een groot deel hiervan in handen van de Maatschappij voor Landbouw en Landontginning. Deze onderneming van Dr. Samuel Sarphati ging het deel tussen Nieuwe Achtergracht en Nieuwe Prinsengracht gebruiken als asbelt, waar as en vuilnis werden opgeslagen om te kunnen hergebruiken als meststoffen. Hiermee verwierf het Weesperveld de bijnaam Weesperhoop. In 1865 ging het terrein over in handen van de gemeente en werd een Veemarkt ingericht die daar tot 1885 zou blijven. In 1888 verrees de er eerste woningbouw.

Manege

In 1761 werd op het Weesperveld aan de Nieuwe Kerkstraat een manege of rijsschool gebouwd, inmiddels de derde in de stad (afb. 10). Het gebouw was een houten loods met een stenen voet. Aan weerszijden van de ingang bevond zich een stal voor zes paarden met daarboven een woning voor de pikeur en een balkon waar vanaf de gehele manege te opverzien was. Het complex had verder een binnenplaats en stalruimte voor 40 paarden.²⁰ Eind 19de eeuw heeft de manege plaatsgemaakt voor woningbouw.

3.2.6 Zorginstellingen

Vanwege de teruglopende vraag naar woonruimte, en hiermee het onbebouwd blijven van grote delen van de Oostelijke Binnenstad, werd door het stadsbestuur een aantal van deze gebieden bestemd zorginstellingen.

Amstelhof

In de jaren 1681-1683 werd aan de Amstel (61) het Diaconie Oudevrouwenhuis gebouwd. Het terrein was in 1656 om niet ter beschikking gesteld om hier een instelling voor de armenzorg te realiseren. De bouw werd gefinancierd met een legaat van 90.000 gulden van Barent Helleman. Het ontwerp, met een rechthoekig grondplan en binnenplaats, was waarschijnlijk van de hand van stadstimmerman Hans van Petersom. Aan de achterzijde vonden in een later stadium uitbreidingen

²⁰ Wagenaar 1765, 407.

plaats. In 1719 werden naast vrouwen ook oude mannen toegelaten. In 1953 is het verbouwd tot bejaardenverpleeghuis en in 2009 heringericht als museum de Hermitage.

Van Brants Rushofje

In 1733 werd aan de Nieuwe Keizersgracht (28-44) een hofje gesticht voor bejaarde Lutherse vrouwen. De naam ontleende het hofje aan Christoffel van Brants (1664-1732) uit wiens erfenis de bouw gefinancierd werd.

Corvershofje

Met een legaat van Mr Joan Corver en Sara Maria Trip werd door de Diaconie van de Nederlands Hervormde Gemeente in 1722-1723 aan de Nieuwe Herengracht (14) het Corvershofje gebouwd. In het hofje werden gehuwde bejaarden gehuisvest.

Bestedelingenhuis

Met een legaat van diacones Johanna van Mekerem-Bontekoning werd in 1789 het Bestedelingenhuis (Nieuwe Herengracht 20) gebouwd voor behoeftigen die niet door de Diaconie van de Hervormde Gemeente ondergebracht konden worden.

Luthers Diaconiehuis (Nieuwe Keizersgracht 570)

In de jaren 1769-1772 werd naar ontwerp van Coenraet Hoeneker het Luthers Diaconiehuis gebouwd. In 1856 verscheen het Lutherse Ziekenhuis ernaast. Thans is dit complex in gebruik als verpleeghuis Wittenberg.

Nieuwe Werkhuis (Roetersstraat 2)

In 1779-1782 werd op een braakliggend terrein tussen de Plantage Muidergracht en de Nieuwe Prinsengracht het Nieuwe Werkhuis gebouwd voor de huisvesting en tewerkstelling van zwervers, alcoholisten en bedelaars. In het complex, dat ontworpen was door Abraham van der Hart, waren gemiddeld 700 tot 800 mensen gehuisvest. In 1875-1933 diende het als Stedelijk Armenhuis en in 1933-1978 als Verzorgingshuis voor Ouden van Dagen. Sinds 1978 is in het complex een verzorgingshuis voor psychogeriatrische en somatische bewoners, het Dr. Sarphatihuis.

Joden Oude Mannenhuis

Tenslotte lag aan begin van de Weesperstraat het Joden Oude Mannenhuis, afgebeeld op de stadsplattegrond van Gerred de Broen uit 1774. Sporen hiervan zijn uitgewist met de bouw van de studentenflat in 1963.

Joden Oude Vrouwenhuis

Op de hoek van de Amstel en de Nieuwe Keizersgracht lag volgens de stadsplattegrond van Gerred de Broen uit 1774 het Joden Oude Vrouwenhuis.

Occo's Hofje

Aan de Nieuwe Keizersgracht bevond zich het Occo's Hofje. Dit is in de jaren 1774-1778 gebouwd ten behoeve van armlastige oude Katholieke vrouwen. De bouw ervan was mogelijk gemaakt door Cornelia Elisabeth Occo. In haar testament was bepaald dat na haar dood (1758) het complex gebouwd moest worden ter plaatse van haar woning. Het complex bestond uit bebouwing en een kapel rond een binnenplaats. In de 19de- en 20ste eeuw hebben een aantal ingrijpende verbouwingen plaatsgevonden.

3.2.7 Roeterseiland

In 1672 werd de import van Franse brandewijn verboden vanwege de Franse inval (Rampjaar). De stad besloot toen om het terrein tussen de Nieuwe Achtergracht en de Lijnbaansgracht ten oosten van het Weesperplein in te richten met brandewijnstokerijen. De branders kregen verordonneerd dat ze geen vuiligheid in de grachten en burgwallen mochten laten lopen.²¹ Het terrein kreeg de naam Branderseiland of Branderbosch en later Roeterseiland, naar schepen Hendrik Roeters (1617-1699) die het gebied in bezit had en hier erven uitgaf ten behoeve van de brandewijnstokerij. Het Roeterseiland was tevens de enige plaats in de stad waar varkens gemest mochten worden.²² De Roetersburgwal werd in 1866 gedempt en ingericht als de huidige Roetersstraat. Het Roeterseiland werd vanaf het einde van de 19de eeuw bebouwd met woningen aan de zuidzijde (Sarphatistraat) en gebouwen van de Universiteit van Amsterdam op het noordelijke deel, inclusief het tot dan toe onbebouwde deel tussen Nieuwe Achter- en Nieuwe Prinsengracht.

3.2.8 Industrie tussen Amstel en Roetersburgwal

Stadstimmertuin

De Stadstimmertuin lag aan weerszijden van de Nieuwe Achtergracht. Het noordelijke deel diende als opslagplaats (stadshoutwerf), op het zuidelijke deel lagen de werkplaatsen. In 1829 verhuisde de Steenhouwerswerf naar het noordelijke deel en in 1856 kwam de Stadsschuitenmakerswerf, tot dan toe gehuisvest op Oostenburg, op het zuidelijke deel. Na een brand in 1872 werd het terrein geleidelijk bebouwd. In 1900 verhuisde de Stadstimmertuin naar de Kostverlorenvaart. Vanaf 1906 is het nog onbebouwde deel van het terrein bebouwd.

Molen 'De Eendracht'

Bij de schutsluizen aan de Amstel werd in 1688 een loopsmids- of boormolen gebouwd waar kanonslopen werd uitgeboord als onderdeel van de Amsterdamse wapenindustrie. In 1695 werd de molen onderdeel van de lopensmederij van Cornelis van der Burgh, die een terrein besloeg van de Nieuwe Kerkstraat tot aan de Nieuwe Prinsengracht. In 1704-1765 diende de molen onder de naam 'Het Land van Beloften' als moutmolen. In 1766-1830 was het een verfhoutmolen voor het rasphuis. Nadat het nog enkele jaren in particulieren handen werd gebruikt volgde in 1876 sloop. Het Circus Carré vond hier vanaf 1879 eerst een tijdelijke en vanaf 1887 permanente vestiging.

Spiegelmakerij

Op een terrein tussen de Nieuwe Prinsengracht, Roetersburgwal en Nieuwe Achtergracht is omstreeks 1723 de Spiegelmakerij van Joseph Hewlate en Zoonen en Compagnie opgericht. De fabriek heeft volgens de 18de-eeuwse geschiedschrijver Wagenaar slechts korte tijd bestaan en was in 1765 al jaren verdwenen.²³ Het complex zelf staat nog afgebeeld op de 5de druk van de stadsplattegrond van Gerred de Broen uit 1774 (afb. 10 en 13). Volgens Wagenaar was op het Roeterseiland tevens een glasblazerij gevestigd die ondermeer vensterglas produceerde. Ook deze was ten tijde van zijn geschiedwerk reeds enige jaren verdwenen. Uit Wagenaar's beschrijving valt niet op te maken of de Spiegelmakerij een voortzetting op dezelfde plek was van de glasblazerij of dat beide werkplaatsen vlak naast elkaar in bedrijf waren.

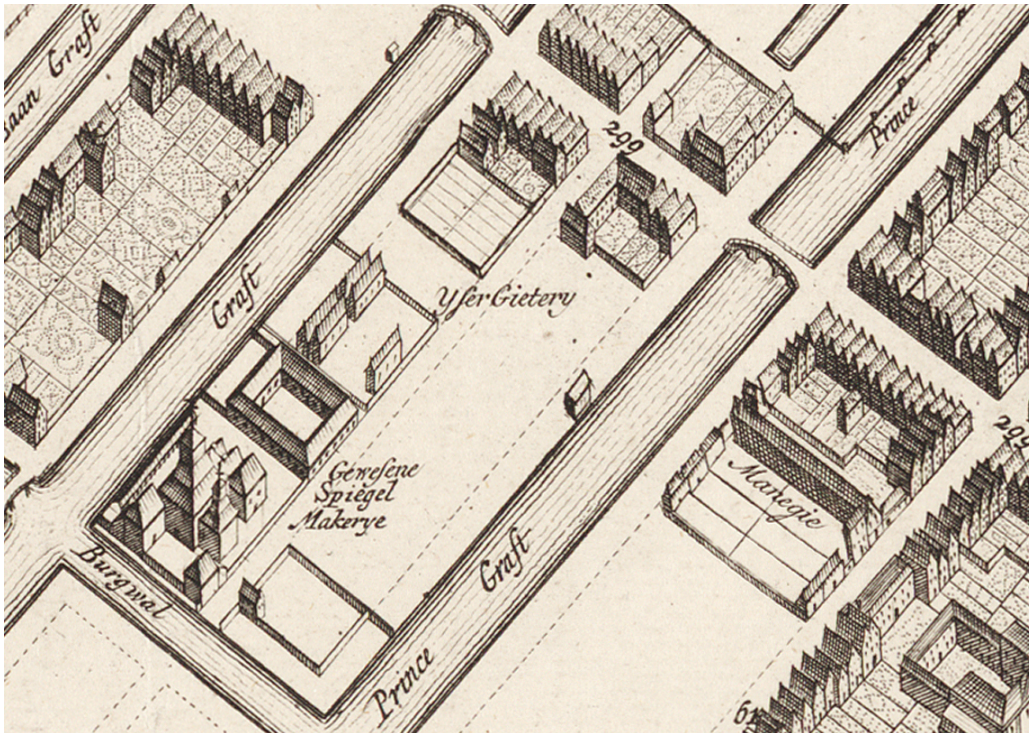
²¹ Wagenaar 1765, 481.

²² Wagenaar 1765, 481.

²³ Wagenaar 1765, 491.

Ijzergieterij

Op een terrein naast de Glasmakerij bevond zich in de 18de eeuw een ijzergieterij, waar volgens Wagenaar potten, ketels en ander zwaar ijzerwerk werd gegoten.²⁴ Volgens de kaart van De Broen uit 1774 was deze in die tijd nog in bedrijf (afb. 10).

10 Het Weesperveld in 1774 met boven (299) de Weesperstraat met daaronder de Manege aan de Nieuwe Kerkstraat en de voormalige spiegelmakerij en ijzergieterij tussen de Nieuwe Achtergracht (links), Roetersburgwal (onder, thans Roetersstraat) en de Nieuwe Prinsengracht (rechts)

3.2.9 Plantage

Na voltooiing van de Vierde Uitleg verminderde de vraag naar nieuwe woningen. In 1682 werd een aantal nog lege erven ingericht als een wandel, rij- en tuingebied, dat bekend werd onder de naam de Plantage. De Plantage werd door stadsingenieur Jacob Bosch ingericht met 15 parken met 59 rechthoekige tuinen en rechte, met iepen en linden beplante, lanen met de (Plantage) Middenlaan als hoofdas. Hier ontstonden diverse uitspanningen waarvan er een bewaard gebleven is, de herberg Eik en Linde. Deze bevindt zich thans in de in 1838 gestichte dierentuin van het zoölogische genootschap Natura Artis Magistra, het huidige Artis. De Nieuwe Prinsengracht die het Artis-terrein doorsneed werd in 1881 grotendeels gedempt. Wat resteerde was een vijver in het tracé van de voormalige gracht. Bij de uitleg van de plantage werd een strook aan de Nieuwe Herengracht, aan weerszijden van de knik die de oude Sint Anthoniesdijk verbond met de nieuwe Plantage Middenlaan, buiten beschouwing gelaten. Het noordelijke deel werd ingericht als bos en zou later het Wertheimpark worden, het zuidelijke deel viel toe aan de Hortus Medicus, de tegenwoordige Hortus Botanicus.

Wertheim Park

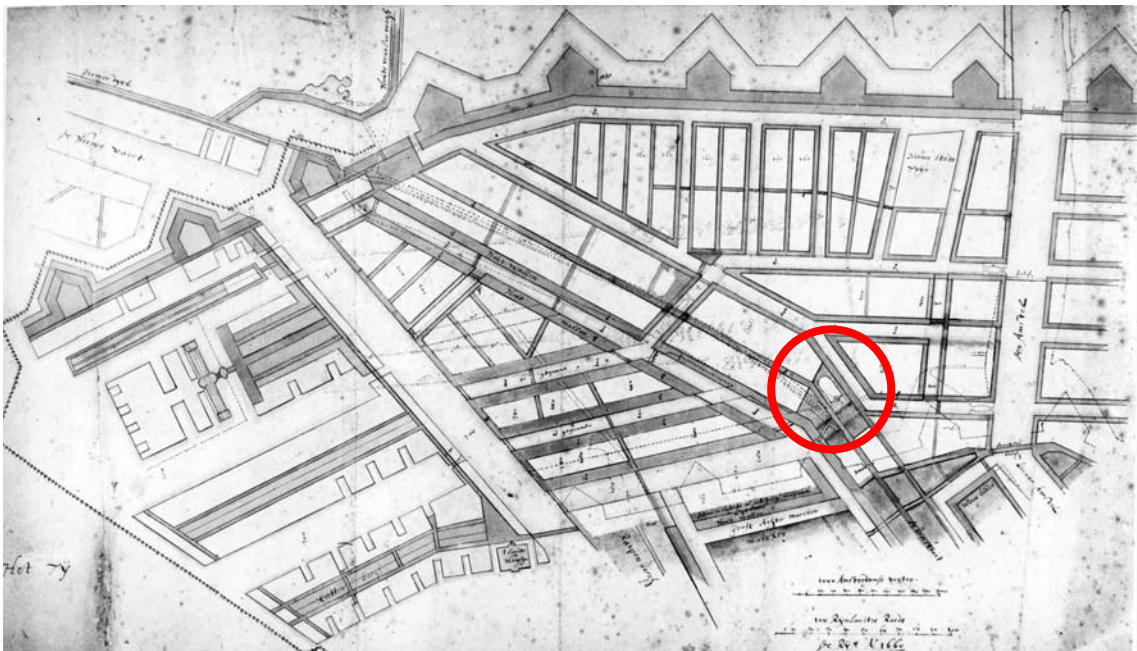
Tussen de Plantage Middenlaan, Nieuwe Herengracht en de Plantage werd in 1682 een bos geplant. In 1812 werd dit door Abraham van der Hart getransformeerd tot Engelse landschapstuin met aan de waterzijde het zomertheater Tivoli. Dit maakte in 1851 plaats voor de concertzaal

²⁴ Wagenaar 1765, 489.

Parkzaal, dat op zijn beurt in 1882 werd vervangen door de Parkschouwburg. Dit gebouw werd na instorting in 1904 gesloopt. Was resteerde was het hek rondom het park dat sinds 1898 de naam droeg van de bankier A.C. Wertheim.

Hortus

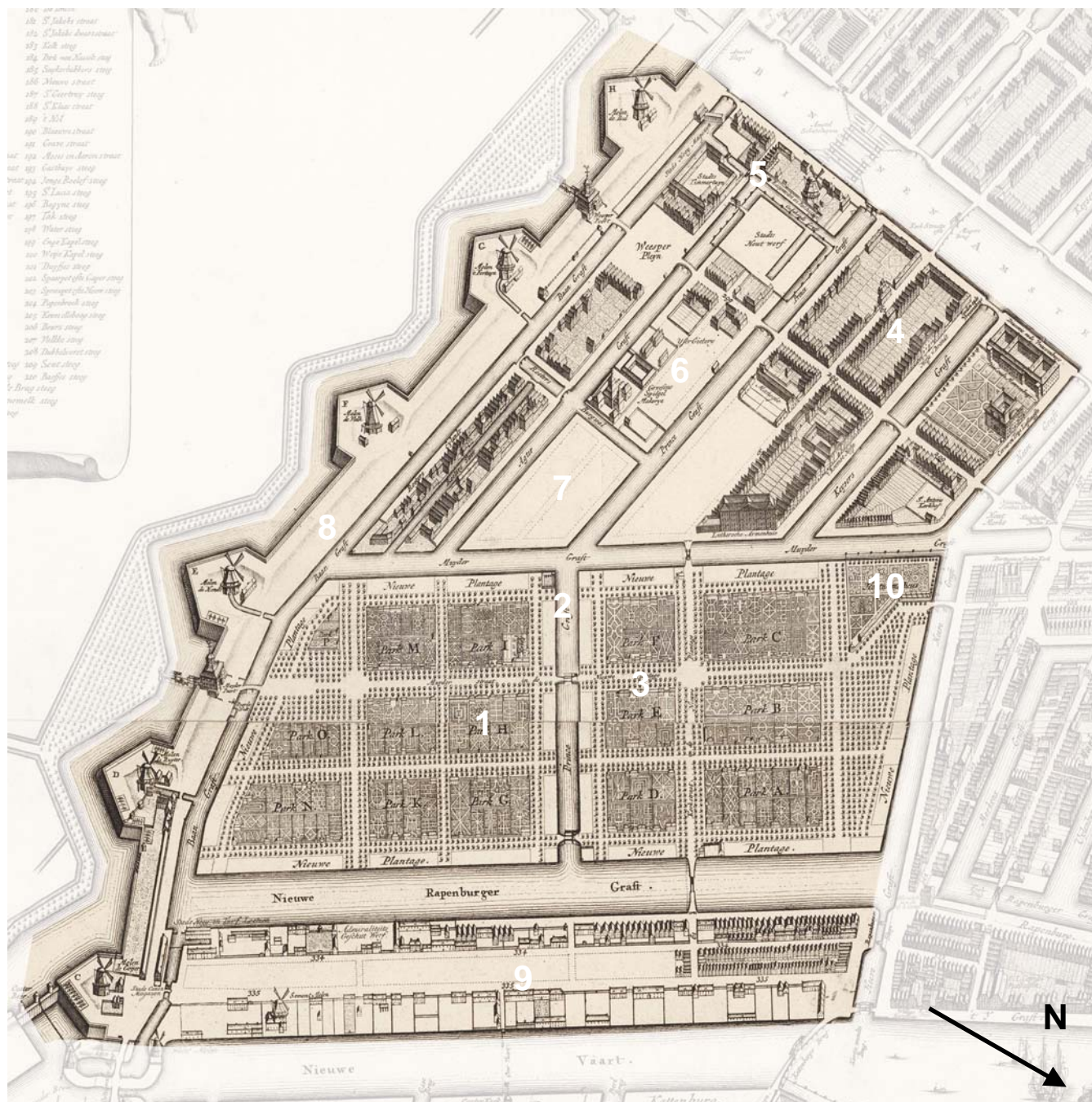
De Hortus Medicus werd in 1638 opgericht als medicinale kruidentuin voor Amsterdamse artsen en apothekers. In 1682 verhuisde de tuin naar de zuidwesthoek van de Plantage. Na verloop van tijd vonden enige uitbreidingen plaats, zoals in 1715 de bouw van een voor West- en Oost-Indische tropische gewassen bestemde kas, de Caepse Kas. In 1877 werd de Hortus onderdeel van de Universiteit van Amsterdam, met enige jaren later directeur Hugo de Vries (1848-1935) als buitengewoon hoogleraar. Dit bracht de Hortus internationaal wetenschappelijk aanzien. In 1878 volgde uitbreiding op het terrein van het voormalige Sint Anthonieskerkhof.

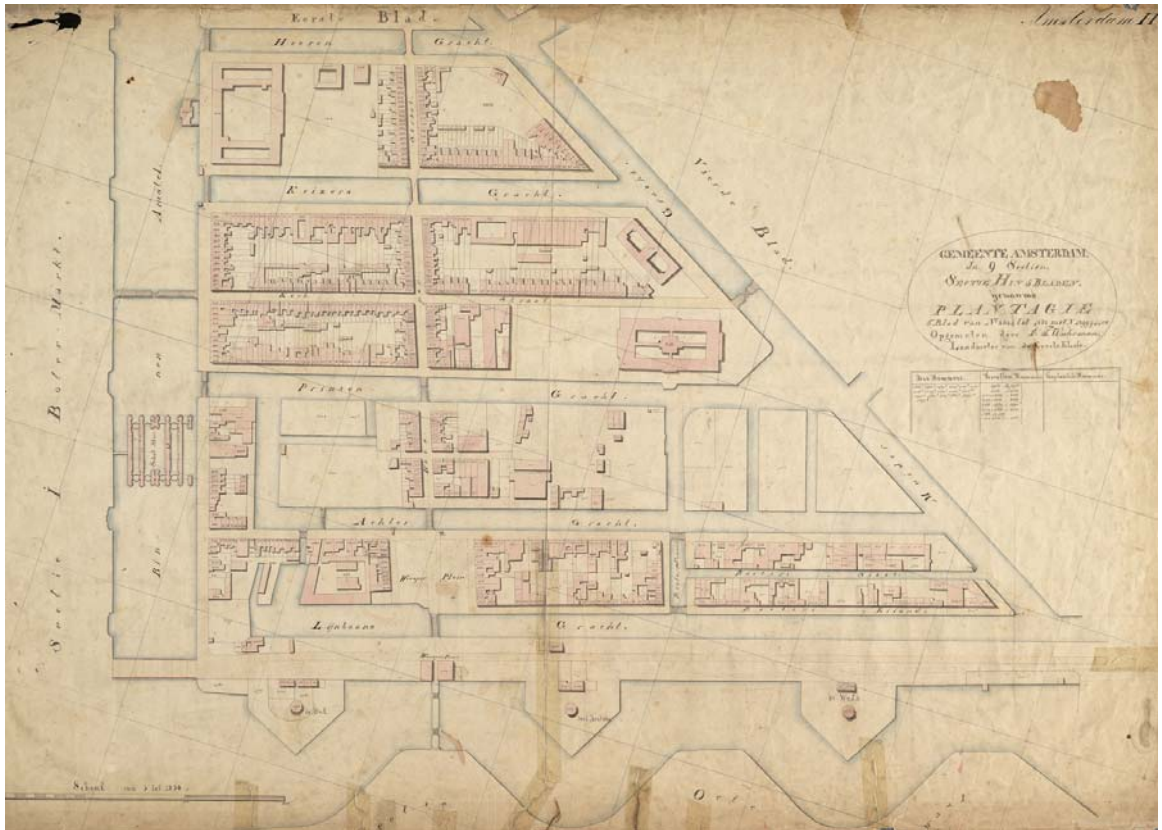
11 Ontwerp voor de Vierde Uitleg van Cornelis Dankertsz de Rij uit 1660. Diagonaal door het nieuwe stedelijke gebied loopt de Sint Anthoniesdijk. De knik in de dijk (omcirkeld) is thans de bocht in de Plantage Middenlaan ter hoogte van de Hortus (Stadsarchief Amsterdam)

12 De Oostelijke Binnenstad op de stadsplattegrond van Covens uit 1676. Hierbij is de oorspronkelijke opzet van de in 1682 uitgelegde Plantage te zien, waarbij de grachten doorlopen tot aan de Nieuwe Vaart (Stadsarchief Amsterdam)

13 De Oostelijke Binnenstad op de stadsplattegrond van Gerred de Broen, vijfde druk 1774-1782. Het kaartnoorden ligt rechtop. Centraal ligt de in 1682 aangelegde Plantage (1) met 15 rechthoekige vakken en doorsneden door de Nieuwe Prinsengracht (2). Vanaf een knik in de oude Sint Anthoniesdijk bij de Hortus (10) liep nu een rechte weg (Plantage Middenlaan, 3) naar de Muiderpoort. Rechtsboven bevinden zich de diverse zorginstellingen langs de Amstel (4), linksboven de Stadstimmertuin en houtwerf (5). Tussen de Nieuwe Achtergracht en de Roetersburgwal stond het complex van de op dat moment reeds buiten gebruik gestelde Spiegelmakerij (6). Tussen de Roetersburgwal en de Plantage Muidergracht lag het Roeterseiland (7), de locatie van brandwijnstokerijen. Het gebied rondom de Hoogte- en Laagte Kadijk (9) toont enkele werfterreinen aan de noordzijde en bebouwing en de geschutswerf van de Admiraliteit aan de zuidzijde. Het stedelijke gebied is aan de zuid- en oostzijde omgeven door een vestingwal (8) met van boven naar onder de bolwerken Oosterblokhuis, Weesp, Diemen, Muiden, Oetewaal en Oosterbeer (Stadsarchief Amsterdam)

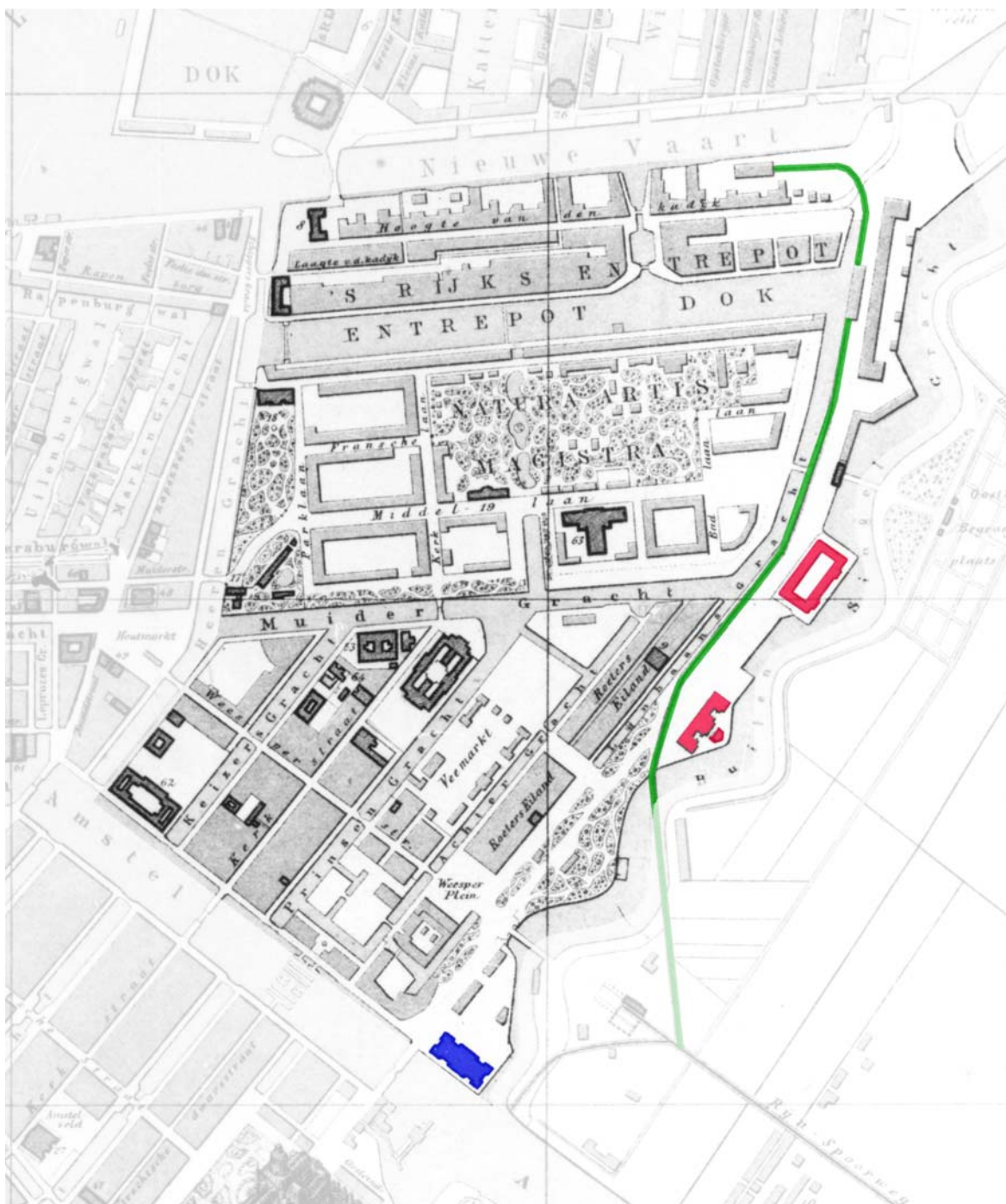

14 De Weesperbuurt (boven) en aansluitende Plantage en Kadijken (onder) op het kadastrale minuutplan uit 1820 (Stadsarchief Amsterdam)

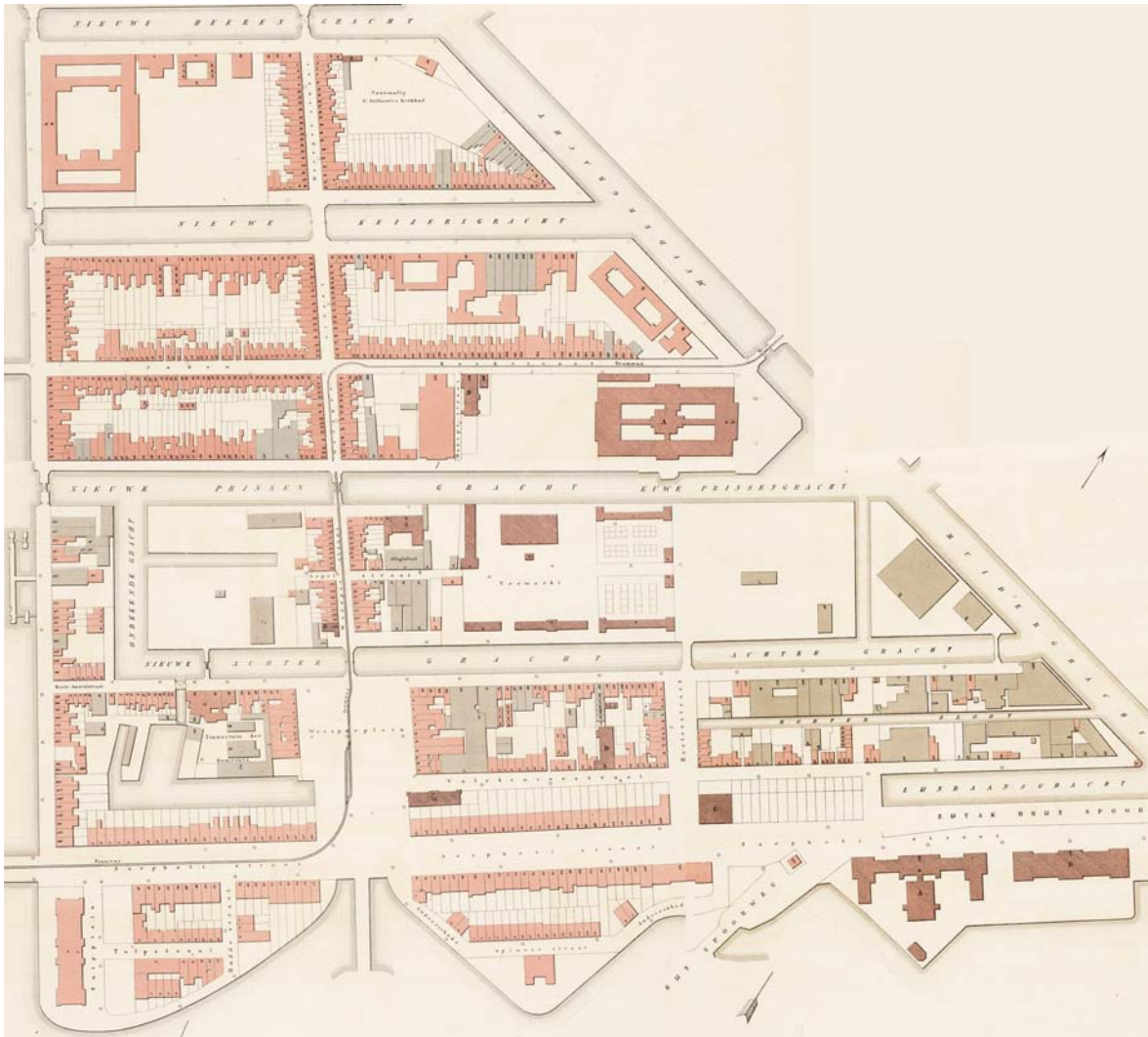

15 De Oostelijke binnenstad in 1860, uitsnede van de kaart van A. Braakensiek. De stadsgracht krijgt in deze periode al een meer vloeiend verloop door aanplemping van de oevers. Buiten de voormalige Weesperpoort is het station verschenen met een aftakking via een (nog bestaande) schuin over de gracht geplaatste brug langs de Lijnbaansgracht naar het Entrepotdok (groen). Het Weesperveld (geel) is in gebruik als stedelijke asfalt. Het Sint Antonieskerkhof (blauw) zal enige jaren later gesloten worden. In oranje de sinds 1838 in de Plantage gevestigde dierentuin Artis (Stadsarchief Amsterdam)

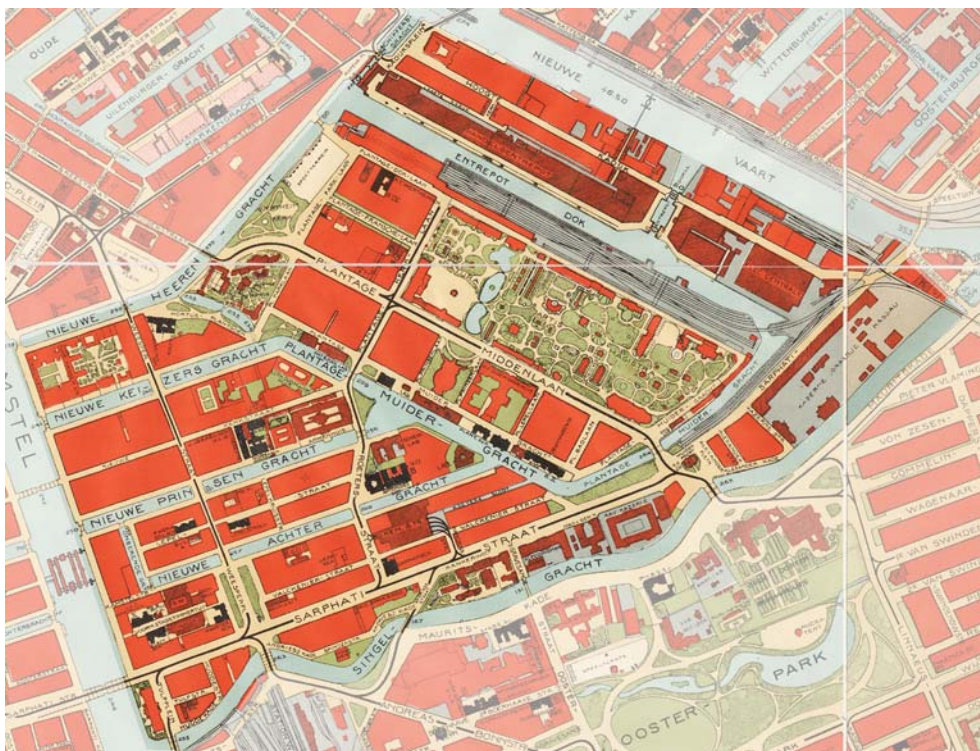

16 De Oostelijke binnenstad in 1869, uitsnede uit de stadsplattegrond van K.H. Schadd. De Lijnbaansgracht is deels, en de Roetersburgwal geheel gedempt. Op het terrein van Artis is de Nieuwe Prinsengracht grotendeels gedempt en vervangen door vijvers. Op het Weesperveld heeft de asbelt plaatsgemaakt voor een veemarkt. De restanten van de omwalling is verder afgekalfd door aanplanting voor de bouw van het Amstel Hotel (blauw), het Militaire Hospitaal (rood, onder) en de Cavalleriekazerne (rood, boven). In groen de spoorlijn van Weesperpoortstation naar het Entrepotdok (Stadsarchief Amsterdam)

17 In het laatste kwart van de 19de eeuw voltrokken de grootste veranderingen in de Oostelijke Binnenstad zich in de Weesperbuurt. De bovenste kaart toont de situatie van 1876 volgens J.C. Loman. Achter de stadswal is de Sarphatistraat aangelegd en zowel hieraan als op de voormalige bolwerken Oosterblokhuis en Weesp (v.l.n.r.) zijn woningen verrezen, op het voormalig bolwerk Diemen staat het Militair Hospitaal en op het naastgelegen aangeplempte terrein het Rijksgoederenmagazijn. Na sluiting van de veemarkt en de Stadstimmertuin werden ook deze zones bebouwd, zoals zichtbaar op de bijgewerkte versie uit 1892-1903

18 De Oostelijke Binnenstad op de stadsplattegrond van de Dienst der Publieke Werken uit 1929

3.3 Archeologische inventarisatie

In het plangebied zijn 33 vindplaatsen bekend waar de afdeling Archeologie van BMA onderzoek heeft uitgevoerd. Dit betroffen 2 opgravingen, 22 begeleidingen (bij de aanleg van de metro) en 9 waarnemingen. De vondsten hebben belangrijke informatie verschaft over de geschiedenis en topografie van Amsterdam en zijn een onmiskenbare graadmeter voor het potentieel van het nog aanwezige bodemarchief. In het onderstaande worden de verschillende onderzoeken en vindplaatsen nader besproken.

3.3.1 Metrolijn-Oost

Weesperstraat

In het kader van de aanleg van de Metrolijn-Oost, die de Oostelijke Binnenstad doorsnijdt in het tracé van de Weesperstraat en het Weesperplein, is in de jaren 1972-1977 op 22 locaties een archeologische begeleiding uitgevoerd. Zowel het Weesperplein station als de tunnelbuizen zijn aangelegd in een open bouwput door het laten afzinken van caissons. De archeologische begeleiding bestond uit het verzamelen van vondstmateriaal bij de zeefinstallatie. In totaal zijn in de Weesperstraat 16 locaties onderzocht: MWE0 (Weesperstraat, pomp), MWE1 t/m 12, MWEX (Weesperstraat, pomp), MWEY (metrocaissons MWE1 en MWE12) en MWEZ. Op het Weesperplein zijn zes locaties te onderscheiden; MWP1 t/m 6. Tot de opmerkelijkste vondsten behoorden drie Romeinse munten en een bronzen fibula op de top van het natuurlijke veen.²⁵ Deze waren niet aan een specifieke context toe te schrijven. Het merendeel van het materiaal dateerde uit de periode 1550-1650 en is meegekomen met afvalpakketten voor de ophoging van het nieuwe stedelijke

²⁵ Baart 1978, 116-117.

geheid van de Vierde Uitleg, aangevuld met later, verzonken, materiaal uit de Nieuwe Heren-, Keizers- en Prinsengracht die de Weesperstraat doorsneden.

Weesperplein

Op het Weesperplein zijn in 1972, bij voorbereidende werkzaamheden voor de aanleg van het metrostation, twee waterkelders met een inhoud van 100 tot 200 m³ tevoorschijn gekomen, één aan de noord- en een aan de zuidzijde. Deze bestonden uit verschillende op elkaar aangesloten compartimenten. De kelders zijn in 1794 en 1806 aangelegd als onderdeel van een systeem van verswatervoorziening waarbij verspreid over de gehele stad 33 waterkelders werden aangelegd. De waterkelders op het Weesperplein zijn destijds ingemeten door de afdeling Tunnelbouw van de Dienst der Publieke Werken.²⁶

3.3.2 Stadsmuur

Prof Tulpplein: bolwerk Oosterblokhuis

Bij archeologisch onderzoek achter de bestaande bebouwing aan de Prof. Tulpstraat en de in de oorlogsjaren gesloopte bebouwing aan de Huddekade zijn een deel van de rechterface en saillant van het bolwerk Oosterblokhuis ontgraven. Dit bood de mogelijkheid om de constructie van zowel de houten fundering als de bakstenen schildmuur te documenteren. Binnen het onderzoek van de 17de-eeuwse Amsterdamse vestingwerken betekende de opgraving een waardevolle aanvulling op de opgravingen van de bolwerken Zeeburg en Jaap Hannes en de 19de-eeuwse opmetingstekeningen van bolwerk Muiden. De stratigrafie van de stadsgracht gaf een beeld van de opeenvolging van vullingslagen en uiteindelijke aanplemping ervan, maar bevatte tevens aanwijzingen voor de waterhuishouding in de 17de- en 18de-eeuwse stadsgracht.

19 De rechterface van het bolwerk Oosterblokhuis, opgegraven in 2005

Muiderpoort (MUI)

In 1998 zijn bij graafwerkzaamheden ter hoogte van de kruising van de Plantage Middenlaan en de Sarphatistraat (naast de Muiderpoort) muurresten aangetroffen die in verband gebracht kunnen worden met het walstuk tussen de Muiderpoort en het bolwerk Muiden.

Hoge Sluit (AM7)

In 1999 en 2005 zijn bij funderingsherstel in de panden Amstel 177 en 179 resten van het oostelijke bruggenhoofd van de Hoge Sluis vrijgelegd. Het ging om gemetselde bogen van de oorspronkelijke brug die deel uitmaakte van de stadsmuur van 1663.

²⁶ Werk in Uitvoering 1972, 317 en Visser 1972, 294-300.

3.3.3 Plantage

Hortus Botanicus, Plantage Middenlaan 2

In 2002 is archeologisch onderzoek uitgevoerd in de Oranjerie van de Hortus Botanicus. Dit gebouw uit 1875 staat op de plek van de Caepse Kas, een in 1715 gebouwde tropische broeikas voor het kweken van gewassen uit het West-Indische en Oost-Indische gebied. De kas had een vloeroppervlak van 25 bij 2,5 m en was gefundeerd op een reeks van 9 onderling verbonden waterkelders. Hier werd water bewaard om via een stelsel van goten door de tuin de planten te kunnen besproeien. In het midden van de kas bevond zich een gemetselde bak van 6,30 x 1,70 m met een diepte van 0,8 m en een bekleding met rode geglazuurde plavuizen. De resten van botanisch materiaal en vissenschubben gaven aanwijzingen dat de bak waarschijnlijk is gebruikt voor het kweken van waterplanten. Om de tropische planten te kunnen verwarmen was de kas voorzien van een stookcompartiment met een oven van waaruit de hete lucht via een gemetseld kanaal werd verspreid. Het archeologisch onderzoek heeft inzicht gegeven in de inrichting en technische faciliteiten waarover een 18de-eeuwse tropische kas beschikte en bovendien de planten kunnen identificeren die er gekweekt werden, zoals spinazie en tomaten.²⁷

20 De Hortus met de Caepse Kas op de kaart van Gerred de Broen uit 1774 (rechts) en de Oranjerie in 2009 (rechts)

21 Eén van de waterkelders (l) en de stookplaats (r), opgegraven in de Oranjerie, 2002

3.3.4 Sint Anthonieskerkhof (ANK)

Bij sloopwerkzaamheden op het terrein Hortus Plantsoen 6 is in 1999 menselijk skeletmateriaal aangetroffen. Dit was afkomstig van begravingen van het Sint Anthonieskerkhof.

²⁷ Dautzenberg 2003.

3.3.5 Waterkelders en ophogingslagen

Nieuwe Prinsengracht (NPG)

In 2000 is bij funderingsherstel op de locatie Nieuwe Prinsengracht 72-74 muurwerk vrijgelegd dat toebehoorde aan een 17de- of 18de-eeuwse kadeconstructie.

Waterkelders (NKG1, NKG2, HKD4)

Op drie locaties zijn bij bouwwerkzaamheden waterkelders aangetroffen: Nieuwe Keizersgracht 24 (NKG1), Nieuwe Keizersgracht 92 (NKG2, 'Occo's hofje), Hoogte Kadijk 58.

Amstelhof (AM)

Bij een waarneming op de binnenplaats Amstelhof in 1977 zijn vondsten geborgen uit een 17de-eeuwse ophogingslaag.

4 Archeologische verwachtingskaart

Op basis van bovenstaande inventarisatie (hoofdstuk 3) zijn binnen het plangebied Oostelijke Binnenstad materiële overblijfselen te verwachten die samenhangen met de ontwikkeling van dit stedelijke gebied vanaf de 17de tot de 20ste eeuw, zoals funderingen van de 17de-eeuwse stadswal, middeleeuwse dijken, een begraafplaats evenals sporen van woonhuizen en bewoning vanaf de 17de eeuw, scheepswerven en industrie. Dit leidt tot een verwachtingskaart zones van archeologische materiële neerslag (zone 1-17).

Archeologische verwachtingszones

Begrenzing plangebied

1: Sint Anthoniesdijk (3.2.1)

Het betreft het tracé van de middeleeuwse zeedijk naar de Zeeburger- en Diemerzeedijk. Ter hoogte van de bocht in de Plantage Middenlaan bij de Hortus is het dijklichaam nog deels aanwezig, terwijl het van hier tot aan de Zeeburgerdijk bij de stadsuitbreiding van 1663 is geëgaliseerd. Onder de dijk kan op het oorspronkelijke natuurlijke oppervlak botanisch materiaal aanwezig zijn, dat archeologisch bruikbaar is voor de reconstructie van het landschap van voor de middeleeuwse ontginningen. De materiële neerslag betreft losse vondsten, afval, sporen van de weg- of dijkstructuur en van beschoeiingen. Voor het tracé geldt een hoge archeologische verwachting.

2: Stadswal Vierde Uitleg (3.2.3)

Het buitenstedelijke gebied dat met de Vierde Uitleg aan de stad werd toegevoegd werd omzoomd door een stadswal en twee stadspoorten. Sporen hiervan kunnen bestaan uit funderingen en ophogingspakketten. De Muiderpoort bestaan nog, de resten van de Weesperpoort zijn verdwenen bij de bouw van het metrostation Weesperplein. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting. In het plangebied lagen zes bolwerken met daarop molens:

1. bolwerk Oosterblokhuis, molen 'De Bul'
2. bolwerk Weesp, molen 'Het Fortuyn'
3. bolwerk Diemen, molen 'De Valk'
4. bolwerk Muiden, molen 'De Hond'
5. bolwerk Oetewaal, molen 'De Ruyter'
6. bolwerk Oosterbeer, molen 'De Gooyer'

3: Woonhuizen 17de- en 18de eeuw (3.2.5)

Landwinning in de vorm van aanplantingen en ophogingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen. De materiële neerslag van bewoning bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen en beerputten. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

4: Hoogte- en Laagte Kadijk (3.2.2)

De Hoogte kadijk verving de zeeverende functie van de Sint Anthoniesdijk. Deze liep van de Jodenbreestraat via de in onbruik geraakte stadswal aan de Rapenburgerstraat via de Hoogte Kadijk naar de Zeeburgerdijk. De Laagte Kadijk betreft een zomerkade uit 1401 en

was aangelegd om lage waterstanden tegen te houden. De materiële neerslag betreft losse vondsten, afval, sporen van de weg- of dijkstructuur en van beschoeiingen. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

5: Sint Anthoniskerkhof (3.2.4)

Begraafplaats, aangelegd in 1640 en in gebruik geweest tot 1866. Het terrein is deels bij de Hortus getrokken (Hortus Plantsoen) en deels overbouwd door twee scholen en in 1963 een studentenflat aan de Weesperstraat. Voor het naar verwachting onverstoord deel aan het Hortus Plantsoen geldt een hoge archeologische verwachting, waar skeletresten en mogelijk houten grafkisten met skeletten te verwachten zijn.

6: Nijverheidszone/ Scheepsbouw Kadijken (3.2.2)

Zone met scheepswerven, pakhuizen en arbeiderswoningen. De materiële neerslag van bebouwing bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen, beerputten, scheepshellingen en bedrijfsgebouwen. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

7: Zorginstellingen (3.2.6)

Landwinning in de vorm van aanplempingen en ophogingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen. De materiële neerslag van bebouwing bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen en beerputten. Een groot deel van de bebouwing van de zorginstellingen bestaat thans nog. De archeologische verwachting in deze zone is hoog. De verwachtingszone strekt zich uit over 9 locaties:

1. Amstelhof
2. Van Brants Rushofje
3. Corvershofje
4. Bestedelingenhuis
5. Luthers Diaconiehuis
6. Nieuwe Werkhuis
7. Joden Oude Mannenhuis
8. Joden Oude Vrouwenhuis
9. Occo's Hofje

8: 17de- en 18de-eeuwse industrie tussen Amstel en Roetersburgwal (3.2.8)

Landwinning in de vorm van aanplempingen en ophogingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen. De materiële neerslag van 17de- en 18de-eeuwse industrie bestaat onder meer uit funderingen, plankieren en beschoeiingen. Deze verwachtingszone strekt zich uit over het gebied tussen de Amstel en de Roetersburgwal. De archeologische verwachting voor deze zone is hoog. De verwachtingszone strekt zich uit over 4 locaties:

1. Stadstimmertuin
2. Molen de Eendracht
3. Spiegelmakerij
4. IJzergieterij

9: Roeterseiland (3.2.6)

Landwinning in de vorm van aanplempingen en ophogingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen, evenals de restanten van ambachtelijke werkplaatsen (brandewijnstokerijen) uit de 17de-19de eeuw. Ondanks

grootschalig grondverzet in de 19de en 20ste eeuw geldt voor deze zone een hoge archeologische verwachting.

10: Gebouwen / herbergen in de Plantage (3.2.9)

Hier zijn sporen te verwachten van de 17de-eeuwse bebouwing, zoals uitgaansgelegenheden (herberg Eik en Linde, thans onderdeel van Artis). De archeologische verwachting in deze zone is hoog.

11: Manege (3.2.5)

Hier zijn sporen te verwachten van de 18de-eeuwse manege met bebouwing. De archeologische verwachting in deze zone is hoog.

12: Tuinen (3.2.9)

Landwinning in de vorm van aanplempingen en ophogingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

13: Grachten

In het tracé van de grachten zijn losse vondsten en afval te verwachten die in de (voormalige) bedding zijn weggezonden. Er is kans op verstoring vanwege baggerwerk in het verleden. Dergelijke overblijfselen hebben weinig tot geen samenhang en een wijde verspreiding. De archeologische verwachting in deze zone is laag.

14: Ophogingen Vierde Uitleg

Landwinning ten behoeve van de Vierde uitleg in de vorm van ophogingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen. De materiële neerslag bestaat onder meer uit losse vondsten en afval. De archeologische verwachting in deze zone is laag.

15: Plantage (3.2.9)

Hier zijn sporen te verwachten van de 17de-eeuwse parkaanleg met bebouwing, zoals uitgaansgelegenheden (herberg Eik en Linde, thans onderdeel van Artis), evenals de in 1881 gedempte Nieuwe Prinsengracht. De archeologische verwachting in deze zone is laag.

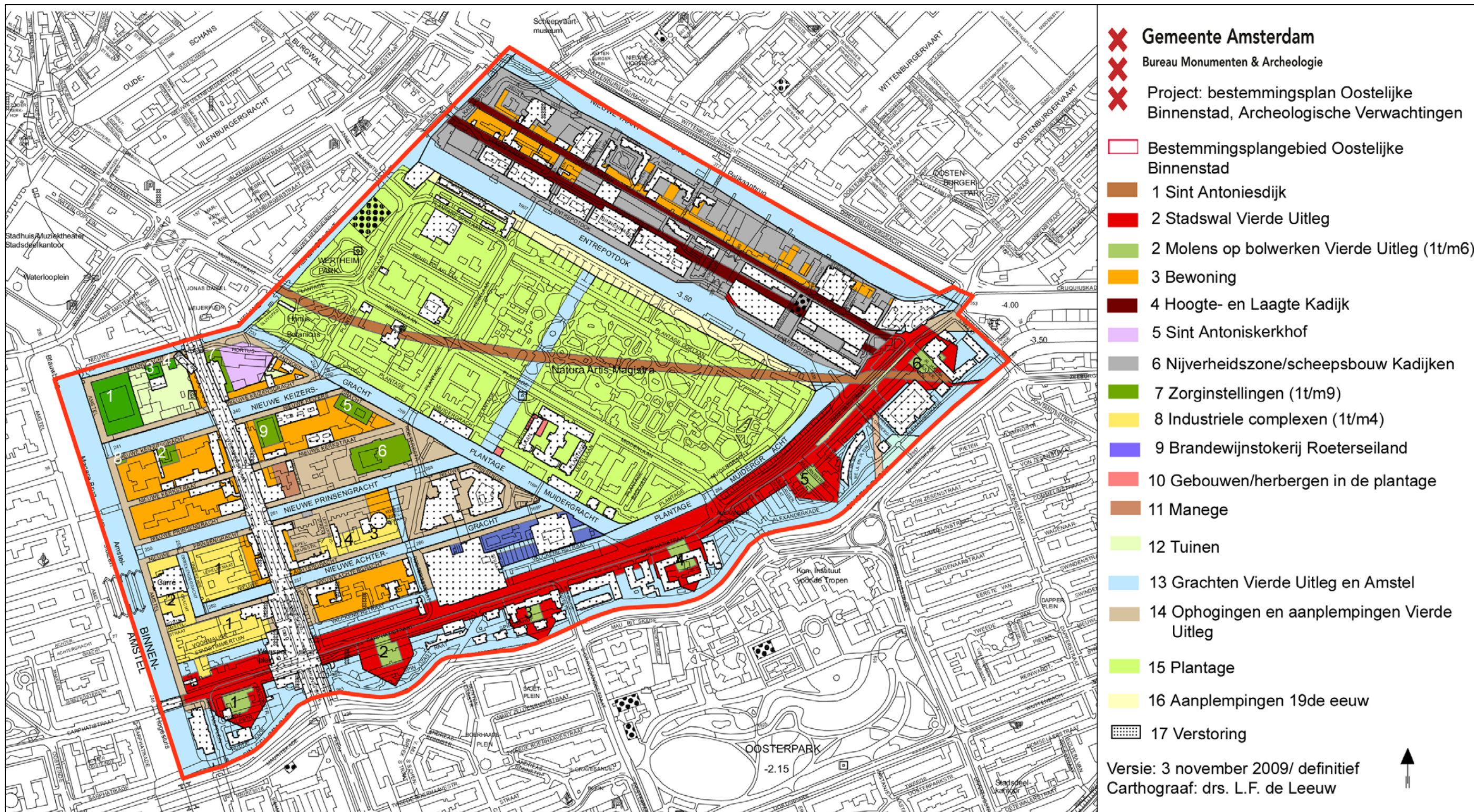
16: Aanplempingen 19de eeuw

Landwinning uit de 19de eeuw in de vorm van aanplempingen met deposities van stadsafval bestaande uit aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen. De materiële neerslag bestaat onder meer uit losse vondsten en afval. De archeologische verwachting in deze zone is laag.

17: Verstoring

In deze delen van het plangebied is de bodem verstoord door de aanleg van de bebouwing en infrastructuur in de jaren 60 van de 20ste eeuw. Daarmee is dit deel van het plangebied vrijgesteld van archeologisch onderzoek.

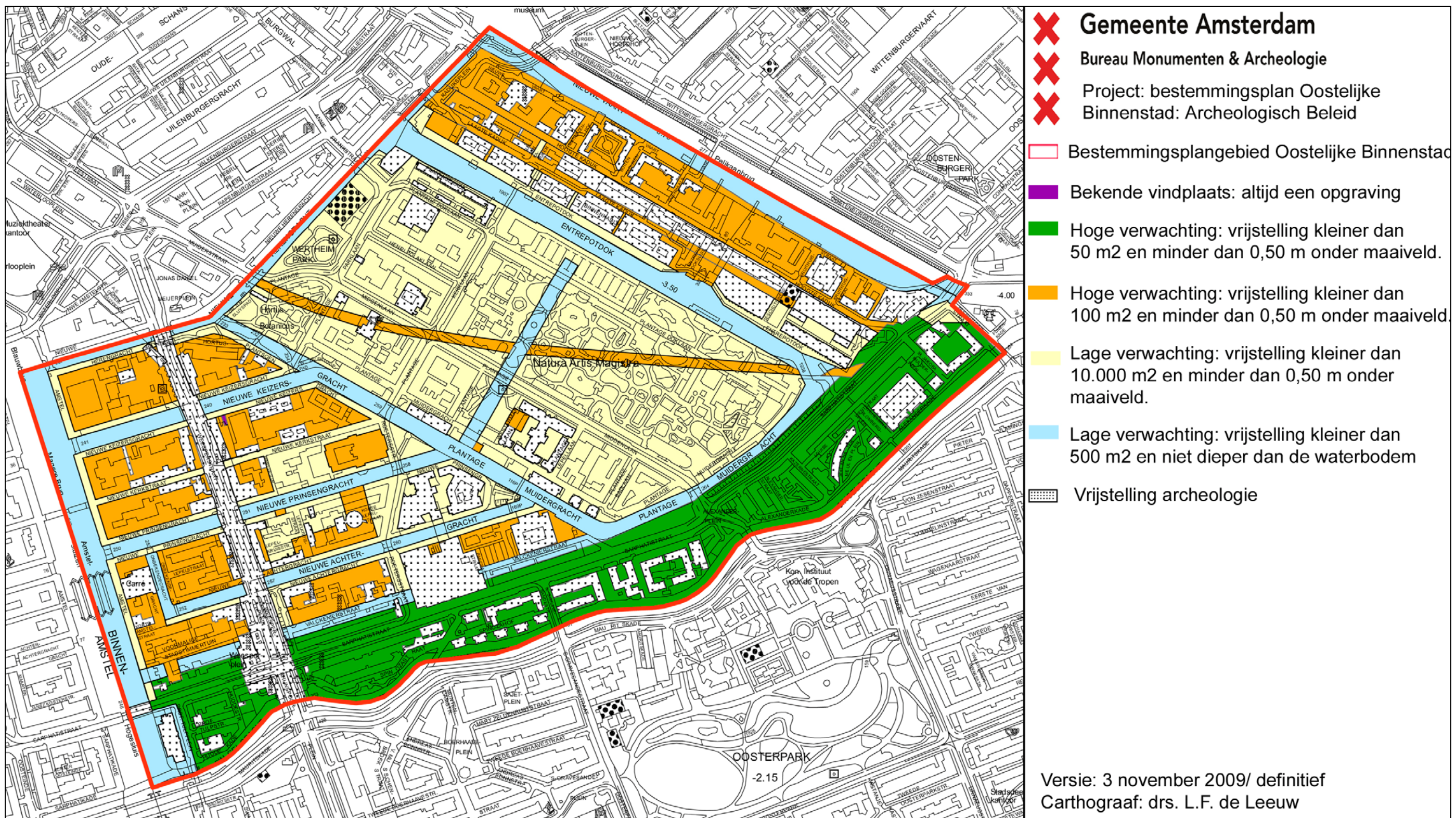
5 Archeologische beleidskaart

De archeologische beleidsadvieskaart van het plangebied Oostelijke Binnenstad is bedoeld als een schematisch ruimtelijk overzicht van de maatregelen die nodig zijn voor de zorg voor het archeologische erfgoed binnen bepaalde zones of locaties in de plangebieden. De verwachtingen worden gekoppeld aan de huidige toestand van het terrein en mogelijk opgetreden bodemverstoringen. De clustering van de verwachtingszones resulteert in een beleidskaart met daarop zones met bijbehorende specifieke beleidvarianten.

Archeologische Beleidszones op basis van de archeologische verwachtingszones en verstoringen

- Begrenzing plangebied
- **Beleidsvariant A bekende vindplaats**
Vanwege de bekende aanwezigheid van archeologische resten geldt dat bij alle grondroerende werkzaamheden archeologisch veldonderzoek in het uitvoeringsplan wordt opgenomen.
- **Beleidsvariant B hoge verwachting (verwachtingszone 2)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- **Beleidsvariant C hoge verwachting (verwachtingszone 1, 3-12)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- **Beleidsvariant I lage verwachting (verwachtingszone 13)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder diep dan de waterbodem.
- **Beleidsvariant L lage verwachting (verwachtingszone 14-16)**
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- **Beleidsvariant M negatieve verwachting (verwachtingszone 17)**
Voor deze delen van het plangebied geldt een negatieve verwachting, vanwege de hoge mate van verstoring en de lage verwachting. Daarmee zijn deze delen van het plangebied vrijgesteld van verdere archeologische maatregelen.

Voor de uitvoering van archeologisch veldonderzoek, zoals een Archeologische Begeleiding (AB), een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) of een Archeologische Opgraving (AO), is een archeologisch Programma van Eisen (PvE) vereist. Voor het gehele plangebied geldt dat ook in geval geen archeologisch vooronderzoek vereist is en er toch archeologische overblijfselen ouder dan 50 jaar bij bouwwerkzaamheden aangetroffen worden, deze bij de gemeente aangemeld dienen te worden, zodat in gezamenlijk overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Conclusie

Het voorliggende bureauonderzoek is uitgevoerd in het kader van het bestemmingsplan Oostelijke Binnenstad. Afhankelijk van de grootte en de diepte van het te verstoren oppervlak bij toekomstige bouwingrepen kunnen in de grond aanwezige archeologische waarden worden verstoord.

Voor de zone met bekende vindplaatsen (**beleidsvariant A**) geldt dat voorafgaande aan elke bodemverstorende ingreep een archeologisch veldonderzoek noodzakelijk is

Voor de eerste zone met een hoge archeologische verwachting (**beleidsvariant B**) geldt een uitzondering van archeologisch veldwerk bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

Voor de tweede zone met een hoge archeologische verwachting (**beleidsvariant C**) geldt een uitzondering van archeologisch veldwerk bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

Voor de eerste zone met een lage archeologische verwachting (**beleidsvariant I**) (voor waterbodems) geldt een uitzondering van archeologisch veldwerk bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder diep dan de waterbodem.

Voor de tweede zone met een lage archeologische verwachting (**beleidsvariant L**) geldt een uitzondering van archeologisch veldwerk bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

Voor de zone zonder verwachting (**beleidsvariant M**) geldt een vrijstelling van archeologisch maatregelen vanwege de hoge mate van verstoring en de lage verwachting. Dit betekent dat verder archeologisch veldonderzoek niet nodig is.

Voor de uitvoering van archeologisch veldonderzoek, zoals een Archeologische Begeleiding (AB), een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) of een Archeologische Opgraving (AO), is een archeologisch Programma van Eisen (PvE) vereist.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht. Dit houdt in dat ook in geval geen archeologisch vervolgonderzoek is vereist en toch bodemvondsten ouder dan 50 jaar worden aangetroffen dit aan Bureau Monumenten en Archeologie gemeld moet worden zodat in gezamenlijk overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Bronnen

Digitale bronnen

Cultuur Historische Waardenkaart provincie Noord-Holland. <http://chw.noord-holland.nl>
Archeologisch Informatiesysteem (ARCHIS)

Literatuur

Baart, J., 'Amsterdam', in *Bulletin KNOB* 77, 116-117

Baart, J, W. Krook, A. Lagerweij et al, *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam 1977

Bakker, B., 'De zichtbare stad 1578-1813', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578 – 1650*, Amsterdam 2004, 17-101

Bergshoeff, T.R., 'Het St. Anthoniskerkhof aan de Weesperstraat', *Ons Amsterdam* 14 (1962), 333-336

Commelin, C., *Beschrijvinge van Amsterdam, zynde een Naukeurige verhandeling van desselfs eerste Oorspronk uyt den Huysen der heeren van Amstel en Amstellant, Haar Vergrootingen, Rykdom, en Wijze van Regeeringe, tot den Jare 1691*, Amsterdam 1694

Dapper, O., *Historische Beschryving der Stadt Amsterdam: waer in De voornaemste geschiedenissen (na een kort verhael van gansch Hollant en d'omleggende Dorpen, als Ambachtsheerlijkheden, onder deze Stadt gelegen) die ten tijde der Herdoopers, Nederlandtsche beroerten, en onder Prins Willems, de tweede, Stad-houderlijke Regeering, hier ter stede voor-gevallen zijn, verhandelt, en Al de Stads gemeene, zoo Geestelijke als Wereltlijke, Gebouwen, in meer als tzeventigh kopere Platen, met haar nevenstaende Beschrijving, vertoont worden*. Amsterdam 1663

Dautzenberg, S., *De opgraving van de Caepse Kas, Hortus Botanicus te Amsterdam*, Zaandijk 2003 (Hollandia reeks 14)

Gawronski, J., R. Jayasena, J. Veerkamp, *Bolwerk Oosterblokhuis. Archeologische opgraving Prof. Tulpplein (2005)*, Amsterdam 2008

Hoek Ostende, J.H. van den, *De molens van Amsterdam in oude ansichten deel 1. De molens in en om de oude stad behalve de houtzaagmolens*, Zaltbommel 2000

Hogenes, K., *Costelijck Stadswater. Geschiedenis van de Amsterdamse waterhuishouding in vogelvlucht*, Amsterdam 1997

Jansen, L., 'De Weesperstraat', *Ons Amsterdam* 15 (1963), 130-135

Veerkamp, J.A.G., *Mammoeten in Amsterdam? Een inventarisatie van archeologische aandachtspunten bij de aanleg van de Noord/Zuid Metrolijn*, Amsterdam 1997.

Vermeer, G. en B. Rebel, *Historische gids van Amsterdam. De 17de-eeuwse uitleg*, Amsterdam 2004

Visser, J.B., Stedelijke Verswaterbakken onder de openbare weg...thans nog slechts obstakels in de grond..., *Werk in Uitvoering* 22 (1972)7, 294-300

Wagenaar, J., *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel. Gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreven door Jan Wagenaar, historieschryver der stad. Tweede Stuk*, Amsterdam 1765

Afmelding:

Archiscode 28476 datum 03-11-2009

Controle proces en waardestelling prof. dr. J.H.G. Gawronski

Voor akkoord datum: 09-11-2009

Hoofd afdeling Archeologie BMA
Prof. dr. J.H.G. Gawronski

Colofon

Archeologisch Bureauonderzoek 09-081

Datum: 22-02-2010
Status: concept, 2^e versie
Redactie: prof. dr. J.H.G. Gawronski
Tekst: drs. R.M. Jayasena, drs. L.F. de Leeuw
Tekeningen: drs. L.F. de Leeuw

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2009
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BMA. BMA aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.